

bëzo. Cjá go pizhi c'uã c'ü e bëzo, 'ma mo jñanda c'ü e miño c'ü vi mbedye cja c'ü e dyä'ä. O mamatsjë c'uã c'ü e bëzo: “¿Jä rga magö dya? Na ngue bübü 'na yeje animale yo ndé na s'o'o, dya ra sö rá c'ueñegö.” 'Nango mbeñe 'na ts'i pjeñe o mamü: “Je rga cjavä rga cjapü; c'ü e miño rá xipji ra za'a ne c'ijmi. Ga cjanu ná xo ra sö rá pedye vã.” Cjá nú o xipji c'ü e miño:

—Dyärä c'ü rá xi'ts'i ts'imiño, dya rí sentiogue majxä ojtjo pjë rí sigue; sa'a ne c'ijmi nde'sc'e rá nzhogö rá ma jün'c'ü pjë rí si'i. Rá ma sin'c'i o ndenchjürü rí sa'a, nguec'uã nu'tsc'e dya rí sagü. Jo rá nzhogü ra ndajme, rá jün'c'ü c'ü rí si'i.

Nu c'ü e bëzo 'ma o nzhogü, nguejxtjo o ngöñi ma sinpi, na ngueje dya vi chöt'ü o ndenchjürü c'ü ro sinpi ro za'a c'ü e miño. O mamü c'ü e miño va xipji c'ü e bëzo:

—I xitsigö ri sinqui o ndenchjürü, nguec'uã dya ro sac'ü. Nudya rá sac'ü na ngueje rí sät'ägö. C'ü e c'ijmi, dya sö ro sagö c'ü; o ma cjogütjo cja o tjocü, nguec'uã dya ró sa'a.

C'ü e bëzo o ndünrü va xipji:

—Ts'imiño, rvá sin'c'i 'na yeje ngöñi rí sa'a; co nujyo, dya cjá nda rí sät'ägue na puncjü.

Cjá nú za'a c'ü e miño c'o ngöñi, cjá nú mäjä c'ü e bëzo va ma'a cja o ngumü.

Ya nguarütjo dya ne ts'i bezhe.

Mö Rá Xörüji Jñatjo

Leamos en mazahua

Mazahua del estado de México

Segunda edición
(versión electrónica)

Publicado por el
Instituto Lingüístico de Verano, A.C.
Apartado postal 22067
14000 Tlalpan, D.F., México
Tel. 5573-2024
2012

Introducción a la segunda edición

La primera edición de este libro se agotó debido a la demanda popular, y ahora se pone al alcance del público una segunda edición. La ortografía que se usa no ha sido actualizada desde que se hizo la primera impresión, que fue hace más de veinte años. El valor de este libro se encuentra en los textos que contiene, algunos de los cuales fueron recopilados hace más de cuarenta años y reflejan las costumbres, pensamientos, creencias y cuentos tradicionales de la gente mazahua en aquel entonces. También hay que reconocer que cuando este libro fue publicado por primera vez, todavía había muy pocas personas intentando escribir el mazahua. La forma de escribir las palabras puede servir a los lingüistas y educadores contemporáneos a analizar la lengua mazahua y observar los cambios que ha sufrido sobre el paso del tiempo.

Narradores y escritores: gente de habla mazahua de las siguientes poblaciones: La Concepción de los Baños, Jalpa de los Baños, San Cristóbal de los Baños y San Pedro de los Baños, del municipio de Ixtlahuaca, Méx.; de Santa María Citendejé, del municipio de Jocotitlán, Méx.

Dibujantes: cinco jóvenes y señoritas mazahuas de San Cristóbal, Mpio. de Ixtlahuaca, Méx.

Investigadores lingüísticos: Donald Stewart S.[†] y Shirley Gamble de Stewart[†]

© 2012 por el Instituto Lingüístico de Verano, A.C.

Derechos reservados conforme a la ley.

Esta obra puede reproducirse para fines no lucrativos.

<http://www.sil.org/mexico/mazahua/L202-LeamosMazahua-maz.htm>

Primera edición	1985	1C
Segunda impresión	1986	5C
Segunda edición	2012	(versión electrónica)

Leamos en mazahua
Mazahua del estado de México y español (maz)

'Na bëzo 'ñe 'na miño

Este cuento, escrito por una señorita mazahua, relata cómo se salvó un hombre que se encontraba entre un coyote y una víbora.

• • • •

'Na nu pa'a, 'na bëzo ma pëpji cja o juājma c'ü vá bëbü cja majyyadü, mi pëpji mi pëpji c'ü e bëzo. 'Nango jñanda 'na c'l'jmi o c'os'ü jā c'o mi pëpji. C'ü e bëzo, dya go ngö'tp'ü 'ñi'i c'ü vi jñanda, o pura o pëpjitjo.

'Nango mbedye 'na miño cja c'ü e dyä'ä c'ü bëjxtjo bëbü cja c'ü e juājma jā c'o mi pëpji c'ü e

Nuc'uā c'ü e bëzo o unü pjiño c'ü o burru; nguec'uā c'ü e burru ya go ne go ma'a nu jā c'o mi ēdyi c'ü e bëzo. Xo mi bübüvi cja o ngumüvi 'ma mi cjuarü ra pëpjivi nzá yevi. Nu c'ü e bëzo mi tūjmü o ndëchjō, 'ñe o s'üncjü 'ñe o ndëjxü cja c'ü o juājma.

C'ü e bëzo xo na jonte, me s'iya c'ü o burru, xo mäjä c'ü e burru 'ma me s'iya c'ü e bëzo. Me mävi nzá yevi, na ngue ya nguarü o pëpjivi, nguec'uā ya ra söyavi dya.

Contenido

Aclaraciones sobre el alfabeto mazahua	ii
Glosario de palabras que varían de un pueblo a otro	v

Historia

C'uā jā va ts'a'a o tjijmi 'ñe o chū'ü mi jinguā	3
--	---

Leyendas

C'ü e ndixü c'ü o mbëzhi 'na animale	9
C'ü e t'eje a Nguemarü	10

Experiencias de la vida real

C'o rmi cjijñi 'ma cjá rmi ts'iquëgö	13
C'o rmi cjijñigö 'ma ra yürü o dyebe	14
C'uā jā va cja'a 'ma vi mbürü o zinzgöji a Bondö	15

Elementos de la cultura

Jā ga eñe yo t'il'i yo jñatjo	21
C'o mi mbeñe c'o nte'e c'o mi cárä mi jinguā	25
C'o yeje ndixü c'o mi mama jā ma cja'a c'o <u>o</u> t'ivi	41
C'uā jā ga mama c'o nte'e c'ü ne ra mama yo t'ijí	54
C'uā jā ga ts'a'a o chjüntü cja yo jñatjo	57

Cuentos

C'uā jā va mböl'tüji c'ü e "Licenciado"	77
C'ü e bëzo c'ü 'ma s'o'o	79
C'ü e burru 'ñe c'ü e cjua'a	83
C'ü e cjua'a 'ñe c'ü e ardilla	86
C'ü e dyo'o 'ñe c'ü e ngöni	88
E Xuhua Maña	90
'Na ardilla c'ü me mi célo	93
'Na bëzo 'ñe c'ü <u>o</u> burru	97
'Na bëzo 'ñe 'na miño	99

Aclaraciones sobre el alfabeto mazahua

El mazahua tiene una gran variedad de sonidos; muchos de los cuales no existen en el español. Por eso, en la escritura mazahua, se usan muchas letras que no forman parte del alfabeto del español.

En seguida se presenta cada una de las letras y combinaciones de letras o símbolos que se usa al escribir el mazahua junto con una palabra que contenga dicha(s) letra(s) o símbolo(s) y su traducción al español, para que de esa manera el lector mazahua puede darse cuenta de la pronunciación que tiene cada grafía.

Grafi(a)s	Mazahua	Español
a	para	para que
ã	pãrã	lo conoce
ä	pärä	le pega
e	o mbe'e	lo tejió
ẽ	o mbẽ'ẽ	ladrones
ë	¿Pjë ni mbëjë?	¿Qué es?
i	ti'i	hay (ej. libros)
í	tí'i	se emborracha
o	orü	está tirado
õ	õrü	él prende la lumbre
ö	örü	lo pide
u	su'u	esposa
ú	sü'ü	tiene miedo
ü	sü'ü (dye)	mastica (ej. caña)
ün	na s'ün	puntiagudo
m	möjö o mö'ö	vámonos (los tres)
b	o bö'ö	fue vendido
mb	o mbö'ö	lo vendió
b	böbü	se para
'b	bö'bü	lo para
b	yebe	lo voltear
v	yeve	recae
n	ne'e	lo quiere
nd	nde'e	mitad
d	o dagü	fue segado (ej. el trigo)

'Na bëzo 'ñe c'ü o burru

Este cuento, escrito por una señorita mazahua, trata acerca de un hombre y su burro. El burro era muy flojo hasta que el hombre encontró la manera de hacerlo trabajar.

• • • •

'Na bëzo mi 'ñeje 'na burru c'ü ma ts'imaña; dya mi ne ro ndus'ü o fuste, 'ñe c'o pöjö c'o mi tütü c'ü e bëzo.

'Na nu pa'a c'ü e burru, dya ne ro ma'a jã c'o mi édyi c'ü e bëzo, na ngue ro ma pëpji c'ü e bëzo. Nu c'ü e burru ro ndüs'ü c'o ro ndunü c'ü e bëzo, nu c'o ndéchjö, texe c'o ro ndüjmü. C'ü e burru, dya go ne ro ma'a 'ma mi édyi c'ü e bëzo. Na ngueje dya vi unü o pjiño c'ü e nzhä'ä, nguec'uä dya ne ro ma'a.

O mbeñe c'ü e bëzo: "Pe sido rá unügö o pjiño, ngue c'uä ra ma'a jã c'o rí ne rá édyi. 'Ma jiyö, na maña, dya ne ra ma'a jã c'o rí ne rá édyi".

Ya mi ma'a c'ü e ardilla cja o ngumü, 'ma o chjëvi c'ü o novia c'ü mi ma'a ro ma jyodü c'ü o novio, pero o chjëvi cja 'ñiji. Nuc'uā c'ü e novio o dyönüji c'ü e novia:

—¿Cjó ngueje c'ü mi pëvi?

O ndünrü c'ü o novia o xipji c'ü mi ngueje c'ü o primu c'ü mi pëvi. Ya o mäjä c'ü e novio. Nguec'uā c'ü na yeje nu pa'a, o ma chjüntüji cja nintjimi. C'ü o tsjapü o págrenuvi, ngueje c'ü e cjua'a. O mbitaji na puncjü c'o o dyoji; o ma'a o tíovi nzá yejui, xo ma'a o ngö'ō 'ñe o s'ü'ü cja c'ü e chjüntü. 'Ma o nzhogüji, o zi'iji o xëdyi 'ñe o ts'ingue 'ñe o mole 'ñe o arro. O zi'iji o t'apjü 'ñe o refresco; c'o o zi'i o t'apjü, o tiji nzá texeji.

Grafi(a)s	Mazahua	Español
nd	o ndagü	lo segó
d	chädä	se quiebra (ej. trastes)
'd	ichjä'dä!	<i>¡Ven!</i>
g	o jogü	se alivió
ng	jongü	me busca
nng	jonngü	lo busca para mí
ng	ngündo	granizo
c	pöcü	véndemelo
cj	pöcjü	<i>¡gracias!</i>
c'	pöc'ü	te vende
'c'	pö'c'ü	te lo vende
jcj	pöcüji o pöjcji	me lo venden
'cj	pö'c'üji o pö'cji	te lo venden
nc'	jонc'ü	te busca
nnc'	jonnc'ü	lo busca para ti
ch	bëche	nieto
chj	bechje	chiquihuite
ch'	pëch'i	hace tortillas
'ch'	pe'ch'e	lo lava
jchj	pëchiji o pëjchji	lo recogen
'chj	pech'eji o pe'chji	lo lavan
p	töpü	lo vence
pj	t'öpjü	arado
'p'	o t'ö'p'ü	fue sacado para él
jpj	tëpiji o tëjpji	siguen el camino
'pj	të'p'iji o të'pjji	ordeñan (ej. vacas) para él
s	sogü	lo deja
sj	sjogü	llave
s'	o s'ogü	fue dejado
s'	o xos'ü	lo levantó
's'	o xo's'ü	lo destapó
t	na jötü	lo está amamantando
nt	na jonte	persona amable
tj	na jotjo	está bien
t'	na jöt'ü (ne ndeje)	está fría (ej. el agua)
't'	na jö't'ü	lo está enfriando

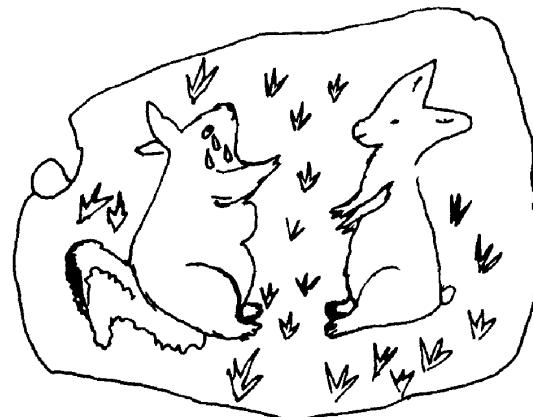
Grafia(s)	Mazahua	Español	
jtj	na jötüji o na jöjtji	<i>los están amamantando</i>	O tsja t'önü c'ü e cjua'a:
'tj	na jö'tüji o na jö'tji	<i>lo están enfriando</i>	—¿Jinguā ndeze <u>in</u> ñavi?
ts	xitsi	<i>me dice</i>	O ndünrrü c'ü e ardilla:
tsj	xitsji	<i>nieve</i>	—Ya mezhe rí ñagöbe c'ü, ya ma t'örü. Mi xitsi
ts'	na sëts'i	<i>sientes frío</i>	mi nezü na puncjü; mi creogö texe c'o mi xitsi c'ü e
'ts'	xi'ts'i	<i>te dice</i>	ardilla. Nu'tsc'e cjua'a, ¿cjo gui sigue in novia?
jtsj	xitsiji o xijtsji	<i>me dicen</i>	O mamü c'uā c'ü e cjua'a:
'tsj	xi'ts'iji o xi'tsji	<i>te dicen</i>	—Jiyö, dya rí 'ñejegö o novia, rí nzhodütsjögö.
m	märä	<i>él lo prohíbe</i>	Dya rí ne'e c'ü ra tsjacü rá sufre nza cjatsc'e.
'm	o 'märä	<i>se conoció</i>	O ndünrrü c'ü e ardilla:
m	mu'u	<i>calabaza</i>	—Na jo'o c'ü dya <u>in</u> siji novia.
jm	jmu'u	<i>amo, dueño, autoridad</i>	O dyönüji c'ü e ardilla, o tsja'a c'ü e cjua'a:
'm	jü'mü	<i>él le da una cosa al buey</i>	—¿Cjo <u>in</u> pärä o dyon'c'ü?
jm	tüjmü (ndéchjö)	<i>siembra (ej. maíz)</i>	O mamü c'ü e ardilla:
jjm	tüjjmü	<i>lo amarra</i>	—Jiyö.
ñ	o ñönü	<i>comió</i>	—C'ü in noviague, büñ 'ma mi pëvi <u>o</u> dyoji; ná
'ñ	o 'ñörü	<i>él prendió la lumbre</i>	ri ngueje <u>o</u> primu.
ñ	ñi'i	<i>cabeza</i>	Nuc'uā c'ü e ardilla, dya pjë ndünrrü. O mamü
jñ	jñi'i	<i>tres</i>	c'ü e cjua'a:
jjñ	pejjñe	<i>lo envía</i>	—Ya rá magö.
y	yo'o	<i>cera, vela</i>	Cjá nú ēchite c'uā c'ü e cjua'a, cjá nú ma'a c'uā
dy	dyo'o	<i>perro</i>	cja <u>o</u> ngumü. C'ü e ardilla o nguejme o mbeñe, cjá
jy	jyo'o	<i>pierde el conocimiento</i>	nú mamütsjë: “Bün 'ma jā'ā; mejme c'ü <u>o</u> xitsi c'ü e
hu	na huë'ë	<i>está llorando</i>	cjua'a, na ngueje <u>o</u> primu c'ü mi pëvi c'ü ín noviagö”.
'hu	'na 'huë'ë	<i>una rana</i>	
hu	huājma	<i>barbecha</i>	
ju	juājma	<i>terreno barbechado</i>	
x	mexe	<i>araña</i>	
z	o meze	<i>se endureció</i>	
zh	o mezhe	<i>se dilató</i>	
nhz	menzhe	<i>el espíritu del agua</i>	
nz	xenze	<i>él pizca las mazorcas</i>	
í nzümü		<i>mi casa</i>	
i nzümü		<i>tu casa</i>	
rá ma'a		<i>me voy</i>	
ra ma'a		<i>él se va</i>	

O mamü o tata c'ü e xunt'i que "Jā'ā", nguec'uā mi sö ro chjüntüvi. 'Ma o nguarü o ñaji, cjá nú ēchiteji, cjá nú möji cja o ngumüji.

Je va cjanu va cjogü c'o pa'a. 'Na nu pa'a mi ma'a c'ü e ardilla ro ma nu'u c'ü o novia. Ya vi nzhodü na ts'i jē'ë 'ma o jñandü c'ü o novia mi pēvi 'naño ardilla. O üdü c'uā, mi pēzhi mi onpütjo c'ü ro chjüntüvi. Nguec'uā o ma mimi jā c'o mi cja'a o pjiño, cjá nú huë'ë na ngueje mi sentio, c'ü o novia dya mi ne'e angueze.

Ma huë'ë 'ma o cjogü 'na cjua'a, o ndäcä c'ü e ardilla ma huë'ë, o dyönü va xipji:

—¿Pjé ni huë'ë?

O ndünru c'ü e ardilla:

—Rí huë'ë na ngueje ín novia, dya nezegö c'ü; onçütjogö c'ü. Nguec'uā rí sentio na puncjü, rí mbeñe angueze. Rí negö na puncjü angueze, nguec'uā rí huë'ë. O xitsi ro chjüntübe.

Glosario de palabras que varían de un pueblo a otro

En la región mazahua de un pueblo a otro hay diferencias en algunas palabras que tienen el mismo significado. Por ejemplo, en algunos pueblos para decir 'otros' se dice **'ña** o **'ñaja**; y en otros pueblos se dice **dya** o **dyaja**. Para decir 'otras personas' en un pueblo se dice **c'o 'ña nte'e**, y en otro pueblo se dice **c'o dyaja nte'e**.

En seguida incluimos un índice de algunas de esas palabras que se encuentran en este libro, con el propósito de ayudar al lector cuando encuentre una palabra que no conozca por no ser usada en su propio pueblo.

En el glosario, primero se escribe la palabra que se encuentra en este libro, luego las variantes (entre paréntesis) y por último el significado en español.

*****

a cjavā (a cjanu) *así*

bemeria *trabajo de tejer medias*

bezhe *historia o cuento*

Bondö (Xo'jñi) *México, D.F.*

busu *mujer no indígena*

buta *hombre no indígena*

Concio *La Concepción de los Baños, mpio. de Ixtlahuaca, Méx.*

cumba *compadre*

cja c'ü e (c'ā nu) *en, a* [O ma'a cja c'ü e ngumü.; Jo ma'a c'ā nu ngumü. - Se fue a la casa.]

cjá nú (mbo vo; da go) *luego (hizo otra cosa)*

cijijñi (mbeñe; zönü; pénsago) *piensa*

cjins'í (närä) *se sube*

cjini *lo visita*

cjuädi (cjuañi; huügü; pjongua diji; ë diji; üt'ü diji; carra) *corre*

cjuärjma (t'ü) *hermano*

c'o (c'o yo; c'ü yo) *esos, esas* [**c'o xunt'i** - *esas muchachas*]

c'ü (c'ā) *que* [**c'ü e bëzo c'ü na ndā'lā** - *ese hombre que es alto*]

c'ü dya jo'o (**c'ā dya ga jo'o;** **c'ü e mbante;** **c'ü na jmü't'ü**)
espíritu malo

c'ü e (c'e; c'ā nu) *ese, esa* [**c'ü e bëzo** - *ese hombre*]

chëzhi (tät'ä) *se acerca*

chü (xo) *palabra usada para saludar a un muchacho*
[**Cjimi, chü.** - *Hola, muchacho.*]

Ch'öxt'e (T'existsji) *Nevado de Toluca*

dezhe *escalera*

dya cjá (dya ca) *ya no* [**Dya cjá ejē dyebe.** - *Ya no llueve.*]

('na) dyä'ä *(una) barranca*

dyo'o (dyu'u) *perro*

(c'o) dyöte *personas que hacen la pedida (para un casamiento)*

hule *tule, una especie de junco*

i (gui; vi) *indicador de segunda persona en tiempo pretérito*
[**i mague** - *tú fuiste*]

in (gui) *indicador de segunda persona en tiempo presente* [**in pague** - *tú vas*]

¿Jä...? (¿Jä ngue...?) *¿A dónde...?*

jä (jä c'o; jä ngo; jä ngu) *donde*

¿Jä nzī...? (¿Jä ngu nzī...?) *¿Cuánto(s)...?*

jämätjo *especialmente*

¿Jinguä...? (¿Jñinguä...?) *¿Cuándo...?* [**¿Jinguä rí mague?** - *¿Cuándo te vas?*]

jñanguistia (jñanguicha; jñabuta) *idioma español*

jñatjo (jñacuaro) *idioma mazahua*

Jyapjü *Ixtlahuaca, Edo. de México*

mágrena (pila) *madrina*

máquina (t'ëzi) *tren*

márjtonma (bëchjÿjnü) *mayordomo de la fiesta*

'Na ardilla c'ü me mi cëlo

Este cuento, escrito por una señorita mazahua, trata acerca de dos ardillas que se enamoraron, y lo que pasó cuando el novio pensó que su novia lo estaba traicionando.

• • • •

'Na nu pa'a 'na ardilla mi nhodü, mi jodü pjë ro zi'i, 'ma o jñandü xe ndo 'na ardilla. O ma zopjü o xipji cjo mi ne ro ma nzhöt'üvi 'na ts'indajme. O mama c'ü e ardilla que "Jä'ä".

O mövi nzá yejui, mi ñavi c'ü e ardilla c'ü 'na, o xipji cjo mi ne ro tsjapü o novia. O mama c'ü e ardilla que "Jä'ä". 'Ma o dyärä c'ü e ardilla c'ü vi xipji que "Jä'ä", o mäjä na puncjü. Je va cjanu va mbëzhivi novio. O xipji c'ü 'na ardilla cjo ro ma dyörüji, na ngueje c'ü e ardilla mi ne'e na puncjü.

O ma'a c'ü e ardilla cja o ngumü, o xipji c'ü o tata, 'ñe c'ü nú nana que ro ma dyörüji c'ü o novia.

C'ü na yeje nu pa'a, o möji o ma dyörüji. 'Ma o zät'äji cja o ngumü c'ü o novia, o recivioji na jo'o; o mamü o tata c'ü e xunt'i:

—Mimiji 'na ts'indajme.

O mimi o tata c'ü e t'i'i, 'ñe c'ü nú nana. 'Ma ya ma jüji, o ejë c'ü o nana c'ü e xunt'i, ma tjë!ë 'na beche o xëdyi, 'ñe o arro c'o go ziji. 'Ma mo nguarü o ziji o xëdyi, o mamiü c'ü o tata 'ñe c'ü nú nana c'ü e ardilla c'ü mi ne ro chjüntü:

—Rvá ēcjöjme rvá 'ñe örüjme c'ü in ch'ijjuëvi, ra chjüntüvi ín ch'igöbe.

c'o varri, o dyärä c'uã e Xuhua me na xitjo c'o t'opjü ga jyäbä. Ora c'o yeje mi pëzhivi que mi ngueje o sucieda.

Nuc'uã e Xuhua Maña o mama:

—Chjä, maco ijk tó mamagö, 'ma ro ne ro socorriozü e Diösi, ro 'ñe zocüzü cja ín nzumü, y ya 'ñe zocüzü dya, ya säjä —eñe.

Ya vi dyärä dya c'o t'opjü me mi xitjo ma jyäbä a jõmü.

Pero c'o yeje t'i'li, dya mbärävi majxä ngueje o t'opjü c'o mi quiji cja c'o varri, pe na ngue c'ü dya mi ch'unü ro jñüvi c'o; anguezevi mi pëzhivi c'ü pjë c'o mi po'o cja c'o varri, nguec'uã ya ma xí'tjо.

mäjä (mägä) *está contento*

(ra) mbäräzüji [(ra) mbäcäji; (ra) mbärägäzüji] *Nos van a pegar.*

mbëjmü (mbëjömü) *lodo*

me (mi) *mucho, muy*

me rá, mi tá [*Me rá jodü. - Lo voy a buscar bien.*]

mejme (na cjuana) *Es la verdad.*

'ma o ('ma mo; 'mu o; ya mo; yam) *cuando él (hizo algo)*
['Ma o ma'a... - *Cuando él se fue...*]

mota (moca) *cuernos*

ná (da go) *posiblemente* [*Ná ra ejé pjë c'o ra 'ne xi'ts'i. - Posiblemente vendrá a decirte algo.*]

na nziyo (na nguiyo; ni nguiyo) *cuarto (número ordinal)*

na yeje (ni yeje) *otra vez, segunda vez*

nana ('nü; mama; ne) *mamá, madre*

na ngue (da ngue; nanc'ü) *porque*

ndadyo (ndaxidyo) *cobija*

ndare (ndrrareje) *río*

(a) ndä'ä [(mi) nzhä'ä] *ayer*

ndäns'i (lulu) *fruta*

ndeze (ndrrizi; nzeze) *desde*

ndëenchjürü (ndëenchjü) *oveja*

ndixü (ndrrixü; ndrrixo; bëjjña) *mujer*

ne (nu e; nu) *este* [*ne t'i'i - este muchacho*]

nguane (ngune; nguine) *comadre*

ngue c'uã (ngue c'o) *para, para que*

nguec'uã (nguec'o; nguec'ü) *por eso*

nguejme (nguijeme; nguime; ndötc'ijeme) *enfermedad*

Nguemarü *Jocotitlán, Edo. de México*

nguexjtjo (nguechjo) *sólo, solamente*

nita (male; ande; gande; ts'ina) *abuela*

nte'e (te'e) *gente*

Nuc'uā... (Na nga...) *Y luego...*

nuzgö (nutscö) *yo*

nzá (nzö gá) *los* [nzá jñi'i; nzö gá jñi'i - *los tres*]

'na ('naja; daja) *uno, una*

'naño ('nandyo; dandyo) *diferente*

(ra) 'nōmbü [(ra) ndōmbüji.] *Se lo van a comprar.*

'ña ('ñaja; dyaja) *otros, otras*

'ñeje (siji) *tiene (uno o dos, hijos o animales)*

'ñechjē *medicina*

o (jo; vo) *indicador de tercera persona en tiempo pretérito* [o ma'a - *se fue*]

págrenu (píla) *padrino*

Pare *cuatro pueblos en el municipio de Iztlahuaca, Edo. de México, que se llaman los Baños y son: La Concepción, Jalpa, San Pedro y San Cristóbal.*

(rá) päräts'ü. [(rá) pä'c'ä.] *Te voy a pegar.*

pere (pe; mbero) *pero*

põnngütjo (perdonaozü) *perdóneme, discúlpeme*

pjeñe *pensamiento, idea*

¿Pjé? (¿Fë cu?; ¿Mbë?) *¿Qué?*

¿Pjenga? (¿Jinga?; ¿Mbe cja?; ¿Fe cja?; ¿Fe cu cja?) *¿Por qué?*

pjiño (pjindyo) *herba*

püjjömü (cuchi; zacjua) *marrano*

quentjo (quenchjo; dyä'ä) *se sorprende, se admira*

quera (pötjo; pötcjua; pötc'ö) *ojalá que*

ró (rú) *indicador de primera persona en tiempo pretérito* [ró magö - *me fui*]

rvá (rá) *indicador de primera persona en tiempo pluscuamperfecto* [Ya rvá magö. - *Ya me había ido.*]

scuela (éscola) *escuela*

sémila *mula*

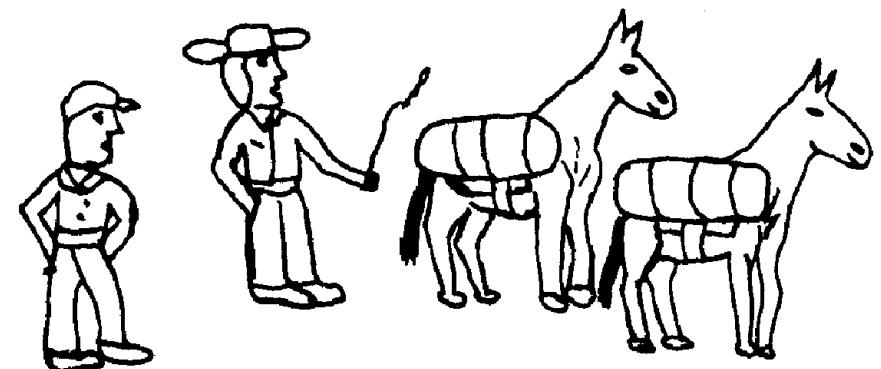
Dya rá ma tū'ügö. Nutscö, 'ma ne ra mböxcü e Diösi, que ra 'ñe zocüzü cja ín nzumü; 'ma jiyö, jiyö.

Tonce c'o yeje o dyönüvi c'uā, jā ngue c'uā ma t'ögü c'o t'opjü. Cjá nú o mama c'uā e Xuhua Maña:
—Je ngueje vá cjanu —eñe.

Cjá nú o jíchivi c'uā, jā mi t'ögü c'o. Cjá nú o ma'a c'uā c'o yeje, o ma jyodüvi 'na yeje semila ngue c'uā ro jyäs'ävi. 'Ma go dyö'bü dya c'o yeje, o ngui'i c'o varri; mi sö'ö nziyo, pero ma xí'lí ma jyärä c'o.

Cjá nú o mama c'uā c'o yeje:

—Mëlë rá jäs'ävi cja yo sémila yo varri; rá mëlë rá ma xi'chp'ivi cja ə ngumü e Xuhua, nguec'uā xo ra mbüns'ü, ra quijta c'ü cja'a ga cjanu. iCjó jmanda o dyoncüvi!

Tonce go jyäs'ävi c'uā, cjá nú o trrüvi. Ora mi sjocütjo c'o ə vénдана c'ü e ngumü, y e Xuhua Maña ma o'otjo; texe c'o pa'a mi obütjo. Nuc'uā nzí va sävi, nzí va ñüt'üvi cja c'ü e vénдана c'o mi po'o

E Xuhua Maña

Este cuento trata acerca de un muchacho muy perezoso, que se la pasaba todo el día de un lado a otro, sin trabajar. Sin embargo, a pesar de su pereza, llegó a tener mucho dinero.

Le invitamos a que lea este cuento para que vea cómo Juan obtuvo dinero sin trabajar.

• • • •

Mi bübü 'na t'i'i c'ü mi xiji e Xuhua Maña, na ngueje dya mi gusta ra pëpji. 'Na nu pa'a e Xuhua Maña o chjéji 'na yeje t'i'i c'o mi ngueje ə dyoji. Cjá nú o ña'a c'uā e Xuhua Maña o mama:

—¿Pjë xo in cjavi dya?

C'o yeje o ndünrüvi ga cjava:

—Ojtjo. Natsc'e, ¿pjë xo in cja'a? —embevi.

—Ojtjo, dya pjë xo rí cja'a —eñe va ndünrü e Xuhua.

Cjá nú o ña'a c'uā c'ü 'na t'i'i va dyönü e Xuhua:

—¿Jā vi 'ñe dya?

Cjá nú o ndünrü c'uā e Xuhua Maña:

—Je rvá ējē ga manu.

O sido o mama c'uā e Xuhua va xipji c'o yeje t'i'i:

—Rá xi'ts'ivi 'na jña'a. Ró tötlügö 'na nziyo varri o t'opjü c'o vá t'lögü nu vá cjanu. Rí xi'ts'ivi, ngue c'uā rí ma chü'üvi. 'Ma jiyö, ¿cjó ra ma tü'ü c'o?

si'i (bëzhi) pierde [**Nutscö ró tögö; angueze o zi'i.** - Yo gané, él perdió.]

(ro) sizgöjme [(ro) sitscjöjme] nos traerían

sufre (sufrego; sëzhi) sufre

su'u (musu) esposa

(ri) s'opjü [(ri) zofüji] le hablarían

tata (ta'a; jyo; papa) papá, padre

täjä (tägä) lo envía

texe (ndexe; ndrrexo) todo, todos, todas

tita (pale; ande; gande; ts'ita) abuelo

tjezhe (tjeñe) se ríe

(ni) tjongü [(ni) jyongü; nestaozü; ni stago] yo necesito

tjöjö ('nöjö) canto, canción

(o) tjürü manera de vivir o hacer algo

t'apjü (t'ö'sjeme) pulque

t'opjü (merio; mëchi) dinero

t'unü ngüënda (unü ngüënda) se da cuenta

tsja'a a (toca a) pertenece (a lugar)

tsjë (ts'ë; ts'ejë) solo [**o matsjë** - se fue solo]

ts'ë (ts'iquë; ch'iquë) un poco [**O pëpji ts'ë.** - Él trabajó un poco.]

ts'ilélë (ts'imbane) nene, bebé

ts'ita imagen que se adora

xe (xi) todavía [**Xe bübüjtjo.** - Todavía vive.]

xe nda (xi ndrra) más que [**E Xuva, xe nda na ndä'tä que na ngueje e Pegro.** - Juan es más alto que Pedro.]

xipjadü (cuero) cuero, piel

xiscöma (scuama; scöma) papel o libro

xo 'ñe (xo i 'ñeje) también

xöpüte (xöpinte) maestro o maestra de la escuela

ya (a) ya [**Ya nguarü.** - Ya se terminó.]

ya ngue... (ya i tsjatjo...) *ya está para... [Ya mi tsjatjo ro mbedye. - Ya estaba para salir.]*

yo (ya) *estos, estas [yo t'i'i; ya t'i'i - estos muchachos]*

(o) zogüzü [(o) zozgä] *me dejó, me abandonó*

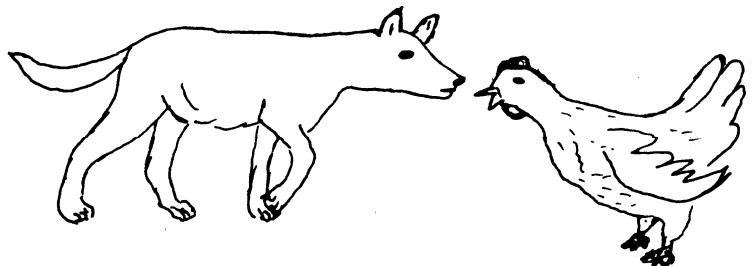
zö (anque) *aunque*

(o) zöbü [(jo) pama] *se bajó*

Zümi *Toluca, Méx.*

Cjá nú ndünrü c'uã c'ü e dyo'o:

—¿Pjë cjá cjogü c'ü e bëzo c'ü? ¿Pjë cjá cjogü cja o xo'ñi nú ngumü ín jmuögö? Na ngue rí pjörügö ne ngumü, nguec'uã dya cjó ra säjä ra 'ne pönü yo na jä'ä. Na ngueje na jä'ä na puncjü o tjö'ö, xo na jä'ä o ndëjxü, xo na jä'ä na puncjü o cojsa c'o cujpaji 'ma mbaxua, nza cja'a o cánista, 'ñe o beche, 'ñe pjë ndé ma cojsa c'o na jä'ä. Na ngueje c'o ndëjxü, 'ñe c'o ndëchjö, xo da'c'eli rí sa'a, ngueje c'uã ra pits'igue, xo ra sö'ö ra zac'üji —embeji c'ü e ngöñi.

'Ma o dyärä va cjanu c'ü e ngöñi, me go üdü, mi ne ro mbärä c'ü e dyo'o, pero c'ü e dyo'o ma sate, mi ne ro za'atjo c'ü e ngöñi. Cjá nú mamü c'ü e dyo'o o xipji c'ü e ngöñi:

—'Ma dya in ne rá sac'ü, jyëzigue yo rí cjagö, na ngueje rí cjagö yo, ngueje c'uã dya ra ndäcjäji cja ne ngumü.

Cjá nú mbeñe c'uã c'ü e ngöñi, pe ma jo'o ro jyëzi c'ü e dyo'o ro tsja'a c'o mi ne'e, na ngueje xo mi saji c'ü e ngöñi. O ma'a c'ü e ngöñi, me go mbeñe que mi chjëntjui c'ü e bëzo c'ü mi täjjnä c'ü e dyo'o, na ngueje xo mi täjäji pa ro zürüji ro mbö't'üji, cjá rrü za'oji.

Ya nguarü dya ne cuento.

C'ü e dyo'o 'ñe c'ü e ngöñi

Este cuento, escrito por una señorita mazahua, trata acerca de las obligaciones de un perro como guardián de la casa, y de cómo una gallina se dio cuenta de su situación al platicar con él.

• • • •

Mi bübü 'na ngumü jā c'o mi orü 'na dyo'o. C'ü e dyo'o cjo ts'ë ma s'o'o, mi sa'a c'o nte'e 'ma mi cjogüji cja c'ü e ngumü. Cjo ts'ë ya mi sū'ü c'o nte'e c'ü e dyo'o, dya cjá xo mi neji ra cjogüji cja c'ü e ngumü nu jā c'o mi orü c'ü e dyo'o.

'Na nu pa'a, o cjogü 'na bëzo cja c'ü e 'ñiji c'ü mi cjogü cja ə xo'ñi c'ü e ngumü. 'Ma o jñanda c'ü e dyo'o mi cjogü c'ü e bëzo, cjá nú tsja c'uã c'ü e dyo'o o ndäjjnä c'ü e bëzo.

Nujnu, xo mi orü 'na ngöñi, mi pëchi o ngündo mi sa'a. 'Ma o cjogü c'ü e dyo'o jā c'o mi orü c'ü e ngöñi, me go pjüjjua c'ü e ngöñi, na ngue vi pizhi c'ü e dyo'o 'ma o cjogü. Me mi cjuädi c'ü e dyo'o mi täjjnä c'ü e tío. 'Ma o jñanda va cjanu c'ü e ngöñi, me go mbeñe: "¿Pjë tsjapü dya ne tío ne dyo'o? Maco me täjjnä ra za'a. Na ngue dya pjë ró jandagö pjë ro tsjapü, dya xo mbärä; ró jandagö mi cjogütjo c'ü e bëzo cja ne 'ñiji jā c'o xo mi orügö, me täjjnä ra za'a", eñetsjë c'ü e ngöñi.

C'ü e dyo'o na jē'ë o ndäjjnä c'ü e tío, na ngueje c'ü e tío mi cjuädi mi cjuädi; c'ü e dyo'o ya vi mbotjo ə cuë. 'Ma o nu'u c'ü dya ro zürü c'ü e bëzo, o nzhogütjo c'uã, o ñejë cja c'ü e ngumü. Dya be ma säjä c'ü e dyo'o cja c'ü e ngumü, 'ma o chjëvi c'ü e ngöñi. Nuc'uã c'ü e ngöñi o xipji c'ü e dyo'o:

—¿Pjë tsja'c'ü dya c'ü e tío c'ü mi täjjnä ri sa'a?

Historia

—Rí ne rá tõmü 'na bizhi, rá tõjõ 'na tjõjõ, na ngueje rí sentio; o züçü 'na ngueme. Ngue c'o xe rá mäjä, rá tõjõ 'na tjõjõ.

Cjá nú mama c'ü e mijñi:

—'Ma in ne rí chõmü, jo rá pe'sc'e c'ü e t'opjü c'ü rgui chõmü c'ü e bizhi.

Cjá nú mama c'ü e cjua'a:

—Nu 'ma rí pesque, jo rá ma tõmü, nguec'uã rá tõjõ 'na tjõjõ.

Nuc'uã c'ü e mijñi o pe'sbe ts'i'ch'a mil mbëxo.

Nuc'uã c'ü e cjua'a o ma ndõmü c'ü e bizhi c'ü mi ne'e.

Nuc'uã 'ma mo nzhogü c'ü e cjua'a cja c'ü e t'eje, cjá nú mbë'bi c'ü o bizhi, xo tõjõ na jo'o. Nu c'ü e mijñi o jñandü mi tõjõ c'ü e cjua'a, mi tõjõ na jo'o. Xo xipji ro pe'sbe ts'ë'ë c'ü o bizhi, nguec'uã ro tõvi nzá yevi. O sido o tõvi.

'Ma o nguarü o tõjõ c'ü e mijñi, cjá nú mama c'ü e cjua'a:

—Dyacü nu í bizhi; ya rá ma'a cja ín nzumü, na ngueje ya nguibi e jyarü.

Cjá nú unü c'ü o bizhi c'ü e cjua'a, o tsja'a c'ü e mijñi. Nudya c'uã, o xõgüvi, o ma'a nzí 'naja cja nú ngumü.

Dya cjá go nzhogü c'uã c'ü e cjua'a cja c'ü e t'eje, na ngue, dya mi ne ro ngõ't'ü c'ü e mijñi c'ü vi pe'sbe; nguec'uã dya cjá va nzhogü c'ü e cjua'a.

Ya nguarü dya ne ts'icuento.

C'ü e cjua'a 'ñe c'ü e ardilla

Este cuento, escrito por una señorita mazahua, trata acerca de un conejo que le pidió dinero prestado a una ardilla para comprar una guitarra, y después ya no se lo quiso pagar.

• • • •

'Na nu pa'a o mama c'ü e cjua'a:

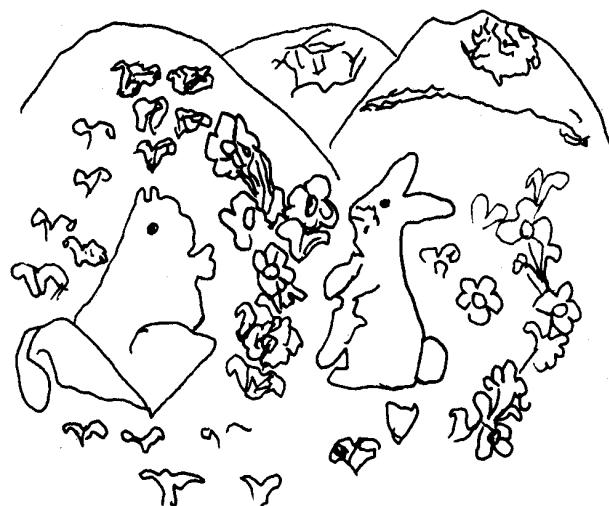
—Rá ma nzhodü a manu cja ne t'eje.

Nu c'ü e t'eje c'ü, mi cja'a o pjiño 'ñe o ndäjnä c'o ma zö'ö, nguec'uā mi mimi ra söya.

Nuc'uā o zät'ä 'na ardilla jā c'o mi jürü c'ü e cjua'a. Bübü o jñiñi c'o xo xijji mijñi yo ardilla; a 'ñevä a Pare rí xijji ardilla. C'ü e mijñi o zopjü c'ü e cjua'a, va xipji:

—¿Pjë xo in cjague dya c'uā, cjua'a, ya in mimitjo c'uā? O ¿pjë xo in mbeñe, o pjë xo in ne'e?

Cjá nú mama c'ü e cjua'a:

C'uā jā va ts'a'a o tjijmi, 'ñe o chū'ū mi jinguā

En esta pequeña historia se cuenta acerca de un temblor ocurrido entre los años de 1912 y 1917. También narra las consecuencias que dejó una fuerte helada, obligando al tío del narrador a unirse al ejército.

• • • •

Rá mangö dya 'na ts'i historia. Bueno, dya ró nugö, pero o xitsi c'ü junto mi tío, na ngue anguezeli xe ot'ü o teji; nutscö cjá ró tegö.

Mama c'o pa'a c'o o teji, de 1912 o cjogü 'na 'ñijjömü c'ü ma zëzhi, anguezeli mi pëpjiji cja c'ü e ácinda a Bizhe. Nuc'uā 'ma o zöji 'ma mi cjogü c'ü e 'ñijjömü, mi söji ro tunüji anguezeli, na ngueje ma zëzhi. O ndäcäji c'ü e ndeje mi böbü c'o o ola, ma pjat'ü cja squina. Xo jñandaji c'o mbaro c'o mi chizhi ma nanga, dya cjá mi nanga na jo'o.

C'ü mi tatagö, ma pëpjiji a ma a Oro. Anguezeli mama o jñanda c'o nte, 'ñaja c'o mi ndüñijömü, 'ñaja c'o mi xorü, 'ñaja c'o mi huë. Na ngue mi s'ajjniü na puncjü c'o ndojo ma zöbü cja t'eje. Nuc'uā cjá nú o mamaji: “¿Pjë pjëzhi c'ü ts'a'a?”, eñeji.

Nuc'uā xe mezhtjo, nu mi 1917 mamaji mi jä'ä o tjö'ö, ma jo'o c'o tjö'ö. Pero o ñejé 'na nu pa'a c'ü e zana nu julio, o vü'ü 'na trrandäjma c'ü mi 'ñeje ga ma a norte. Nuc'uā ma zëzhi c'ü e trrandäjma ma vü'ü. Nu c'ü jyans'ü, o jyärä 'na së'ë c'ü na nojo; go

mba'a texe c'o tjō'ō c'o ma jo'o. Nuc'uā c'ü e jyans'ü, go pocü texe c'o tjō'ō, y c'ü na jñi nu pa'a, go mbürü go tunü a jõmü.

Nuc'uā o säjä c'uā 'na necesidad, c'ü ma nojo 'na tjijmi. C'ü junto mi tío, mi ojtjo pjë ro zi'i, y angueze mama o ma cjogü cja tropa, na ngueje mi cjōt'üji 'na mbëxo 'napa. C'o pa c'o, mi nzhodütjoji, ndé centago ma ndõmüji pjë c'o mi ne ra ndõmüji. Nguec'uā angueze mi unü ngüënda c'ü na mizhi c'ü mi tõjö. Mi tatagö, dya ma'a c'ü, na ngue sido ma pëpji ga ma a Oro.

Nu c'ü junto mi tío mama o möji a Zümi. Nu 'ma o mbedyeji nu, cjá nú o möji a ma a Ch'öxt'e; nunu o ma zöji nu c'o zapata. Mama 'na nu pa'a o mbedyeji anguezeji 'na nueve ciento, y 'ma o nzhogüji, ya mi ochocientotjoji, na ngue vi ndü'ü 'na cien.

Nuc'uā, mama 'na vez o zöji, y c'o zapata o dyo'büji 'na trratara sanja c'ü ma nojo. Nuc'uā cjá nú nanbüji o za'a, cjá nú jyä'sp'äji o jõmü. Nuc'uā 'ma o zi'i c'uā c'o carranza, o nzhogüji, mi cja ro mbedyeji nu jã vi cjogüji. Pero dya cjá sö'ö, na ngueje vi dyö'büji c'ü e trrasanja. Nu c'o o cierta o mbes'e, o mbes'e c'o; nu c'o dya cierta, cjachi o nguejmeji a mbo'o. Nuc'uā o ñ mbö't'üji, cjá nú nguimbiji c'o arjma c'o mi pë's'iji. Je va cjanu va ts'a'a c'ü e ts'i historia.

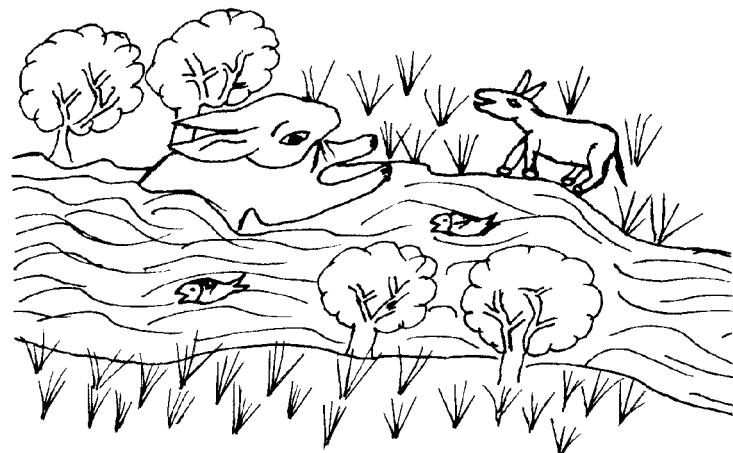
Xo mbeñe c'ü e burru, na ngue dya vi njimi c'ü e cjua'a, nguec'uā vi ndöpü.

Cjá nú ndünru c'ü e cjua'a:

—Më'ë.

Me mi mäjävi ma eñevi c'ü e ts'ipuesta. Cjá nú cjuädivi, ya mi ts'ë ro zät'ävi cja c'ü e ndare, 'ma o tunü c'ü e burru. C'ü e cjua'a dya go ngö'tbü 'ñi'i, mi sido mi cjuädi. 'Ma o zät'ä cja o squina c'ü e ndare, o jñandü mi ojtjo c'ü e burru. 'Ma mo jñandü, jesta ma panü, mi cjapü ro nangü c'ü e burru, pero dya cjá mi sö'ö ro nangü, na ngue vi ñönü na puncjü, vi ndü'ü na puncjü o pjeme, ya ma ñus'ütjo. C'ü e cjua'a 'ma o jñandü va cjanu, me go tjezhe na puncjü, dya unü ngüënda que bëjxtjo mi bübü c'ü e ndare, mi tjezhe, mi tjezhe. 'Nangü o zo'o c'ü e cjua'a cja c'ü e ndare; 'ma o mbes'e ya me vi c'agü. 'Ma o jñanda a cjanu c'ü e burru, xo tjezhe na puncjü, cjá nú tjezhe nzá yejui.

Je va cjanü va nguarü ne cuento.

—Më'ë rá cjavi 'na ts'i puesta cjó ot'ü ra nijmi; c'ü ot'ü ra nijmi ra ndójö c'ü.

'Ma o zät'ävi jā c'o mi cja'a c'o pjiño, cjá nú mbürü o ñõnüvi. Na ngueje mi sät'ä c'ü e burru, o za'a na puncjü o pjiño. Pero c'ü e cjua'a, dya nda go za'a na puncjü o pjiño, ts'lë c'o o za'a. Cjá nú mama:

—Ya ró nijmitjogö.

Nu c'ü e burru, mi sido mi sa'atjo c'o pjiño, nguec'uã o ndójö c'ü e cjua'a. 'Ma o nijmi c'ü e burru, o xipji c'ü e cjua'a:

—Më'ë xe rá cjavi 'na ts'ipuesta, më'ë rá cjuädivi cjó ot'ü ra zät'ä cja c'ü e ndare nu jā rma ogö mi ndajme.

Na ngue o mbeñe c'ü e burru: "Ijx tá tōpü, na ngue ró ñõnügö na puncjü; ne cjua'a ts'ëtjo c'o o za'a".

Angueze mama, ndé c'ü mi unü vusto y ndé c'ü mi sū'ü 'ma ra zöji. Na ngueje dya cjá mi édyi seguro majxä xe ro vencio cja c'ü e chü'ü.

Nuc'uã, mama 'na ocasión o möji a ma a Valle de Bravo; nunu o ma jyodüji c'o 'ñaja zapata. Nuc'uã c'o guardia c'o, o zogüji cja c'ü e cuarte c'ü mi bübü a Ch'öxt'e. 'Ma o nzhogüji, ya vi mbölt'üji c'o guardia y ya vi ts'o'sp'üji texe ə bituji, ya vi satüji cja 'na sanja, y ya vi nguarü vi ndüji. C'ü e cuarte, ya vi ñüs'üji o gasolina, ya vi ndüt'üji; dya cjá mi järä.

Bueno, na puncjü o jña'a c'o o mama, pero dya cjá rí mbeñe c'o 'ñaja. Pero yo rí mbeñe rí mangö dya.

C'ü e burru 'ñe c'ü e cjua'a

Este cuento, escrito por una señorita mazahua, trata acerca de un conejo y un burro que se hicieron amigos, y para divertirse hicieron apuestas para ver quién ganaba. Cuando estaban en eso, al burro le sucedió algo inesperado, y el conejo se rió de él. Después fue el burro quien se rió del conejo, y sucedió como dice el dicho: "El que ríe al último, ríe mejor". Pero... entérese por qué.

• • • •

'Na nu pa'a mi nzhodü 'na cjua'a cja 'na t'eje jā c'o mi cja'a o pjiño c'o me mi c'angütjo. Me mi mäjä c'ü e cjua'a ma nzhodü cja c'o pjiño. Xo mi cja'a na puncjü o ndäjnä c'o me ma zö'lö.

Cjá nú ma c'uā cja 'na ndare c'ü mi bübü bëjxtjo cja c'ü e t'eje jā c'o mi nzhodü, ya mi ts'ë ro zät'ä cja c'ü e ndare 'ma o chjëvi 'na burru. Cjá nú mama c'ü e cjua'a va xipji c'ü e burru:

—¿Pjë xo in cjague dya c'uā, burru? Maco ya in böntjogue, dya cja xo in ñönü, o ¿pjë c'o in cja'a?

Cjá nú o ndünrrü c'ü e burru o mama va cjavā:

—Dya pjë rí cja'a. ¿Cjo dya in janda, ojtjo pjiño jā c'o rí orü? Rí sū'ü rgá cjogü a mbo'o, na ngueje rí 'natsjë, ojtjo cjo rá mëbe.

Cjá nú ndünrrü c'ü e cjua'a o mama:

—'Ma in ne rí nzhodü a mbo'o jā c'o cja'a yo pjiño yo me c'angütjo, chjä'dä rá më'ë, na ngueje xo ojtjo cjo rá ñagöbe 'ma rí nzhodügö nu.

Cjá nú mëvi, mi ña ma mëvi. Cjá nú mama c'ü e cjua'a o xipji c'ü e burru:

Nuc'uā c'ü e ts'ixunt'i o nda'p'ü o dyizi c'ü e
bëzo, cjá nú mama:

—Rí mäjägö na ngueje ya nzhogü in mü'bügue.
Ndeze ne pa'a dya, xo rá netsc'ö nza cja c'o ín
titagö.

Nuc'uā c'ü e bëzo, xe o huëtjo na yeje va
mama:

—Rí huëgö, na ngueje rí mäjä na puncjü, na
ngueje xo rí pârā que in nezügö. Ndeze ne pa'a dya,
dya cjá rá nū'ü na ü'ü yo ts'it'i.

Ndeze c'ü e pa'a c'ü, c'ü e bëzo co ts'ë go s'iya
c'o ts'it'i. Xo 'ñe c'o ts'it'i go s'iyaji c'ü e bëzo 'ñe
c'ü e ts'ixunt'i, na ngue, je ngueje c'ü vi mbös'ü c'ü
e bëzo nguec'uā ro nzhogü o mü'bü.

Leyendas

—Ya ró ëjë dya, jā c'o nzī rvá xi'ts'i a ndä'ä; rí te'be c'ü dya ra ünc'ü na ngue rvá 'ñe cjñnc'i.

Nuc'uā c'ü e bëzo o huë'ë va xipji c'ü e ts'ixunt'i:

—Põnngütjo c'o ró xi'ts'i a ndä'ä, na ngueje dya rmi pärä c'ü rmi cjagö.

C'ü e bëzo me ma ü'ü ma huë'ë, xe mi sido mi xipji c'ü e ts'ixunt'i:

—Nutscö rmi nu'ugö na ü'ü yo ts'it'i, na ngueje 'ma cjá rvá chjüntügö, me rmi mäjägöbe c'ü ín su'ugö, pero 'ma ya ro ziji 'na ts'ilélë, o ndū'ü c'ü ín su'ugö; me ró sufregö na puncjü. Ma o ndū'ü, rmi mamagö que ngueje c'ü e lëlë c'ü vi mbë's'i o s'ocü, nguec'uā va ndū'ü c'ü ín su'ugö. Ndeze c'ü e pa'a c'ü, ró pjürü ró nū'ügö na ü'ü yo ts'it'i. Cjá ngueje a ndä'ä 'ma i zocü, 'ma cjá ró cjijjñi que yo ts'it'i dya pë's'i o s'ocü c'ü vi ndū'ü ín su'ugö. Nudya rí ö'tc'ü que rí 'ñe tsjñnguñi texe c'o pa'a c'o ra söts'ü.

O mezhe c'uā jā nzī pa'a va mimi c'ü e ts'ixunt'i co c'o o tita. 'Na nu nzhä'ä, c'ü e ts'ixunt'i o mbedye cja ə ngumü c'ü nú tita, na ngueje mi ne ro mbärä ts'ë c'ü e jñiñi. 'Ma o cjogü c'ü e ts'ixunt'i a xo'ñi cja ə ngumü c'ü e bëzo c'ü ma s'o'o, o jñanda que c'ü e bëzo ya vi mimitjo a xo'ñi cja c'ü ə ngumü.

Nuc'uā c'ü e ts'ixunt'i o zopjü c'ü e bëzo va xipji:

—Cjimi tita, əpjë xo in cja ts'ë?

Nuc'uā c'ü e bëzo o ndünru ga cjavā:

—Əpjë ni mbëtsc'e dya, c'ü rí cjagö?

Nuc'uā c'ü e ts'ixunt'i o mamatsjë: “Əpjë ni üdüxä ne bëzo nu? Na jo rá önu pjë ni üdü.” Nuc'uā c'ü e ts'ixunt'i o chëzhi nu jā mi jürü c'ü e bëzo, cjá nú xipji:

—Əpjë ni ñugue na ü'ü yo ts'it'i? Əo ná pjë c'o o tsja'c'üji?

Nuc'uā c'ü e bëzo o ndünru va xipji c'ü e ts'ixunt'i:

—'Ma dya rí c'ueñe cja ín jmingö, rá päräts'ü.

Nuc'uā c'ü e ts'ixunt'i o ndünru ga cjavā:

—Rá ma'a dya cja ə ngumü c'ü ín titagö, pero ra xörü, rá 'ñe cjinnc'i na yeje.

C'ü na yeje nu pa'a, c'ü vi nzhä'ä, o ma'a na yeje c'ü e ts'ixunt'i cja ə ngumü c'ü e bëzo c'ü ma so'o. 'Ma o zät'ä o xipji:

C'ü e ndixü c'ü mbëzhi 'na animale

Ésta es una leyenda que se cuenta entre algunos mazahuas. Se dice que había una mujer que se convirtió en animal cuando estaba en el cerro de Jocotitlán. Entérese por qué le sucedió esto.

• • • •

Bübü 'na jña'a c'ü mama ga cjava: 'Na nu pa'a, 'na ndixü o mbö'tü c'ü ə tata, cjá nú o mbedye go ma'a na jë'ë, dya cjá nzhogü cja ə ngumü. O ma'a cja c'ü e t'eje c'ü xiji a Tita c'ü bübü a ma a xes'e cja c'ü e jñiñi a Nguemarü.

'Ma o zät'ä c'ü e ndixü cja c'ü e t'eje, o jyodü ná pjë c'o ro chöt'ü c'ü ro zi'i. Pero dya pjë go chöt'ü. Nuc'uā c'ü e ndixü o mbëzhi 'na animale c'ü mi cja'a na puncjü o xi'i. Mamaji, c'ü vi mbëzhi ga cjanu, ngueje c'ü vi mbö'tü c'ü nú tata, na ngue o zübü o cjimi.

Nguec'uā yo nte'e mamüji c'ü ngueje ə s'ocü c'ü e ndixü, nguec'uā dya ga 'ñeje o dyebe. Nguec'uā me jodüji ra mbö'tüji c'ü e ndixü. 'Ma jodüji, ngueje 'ma xömü, na ngueje 'ma ndempa, dya sö'ö ra jyodüji, na ngueje c'ü e ndixü tsjöjö 'ma ndempa. 'Ma ya vá bübü cja c'ü e t'eje c'o jodü ra mbö'tü c'ü e ndixü, nuc'uā 'nanga cjilítjo c'ü, cjá na böbü cja ə xo'ñi c'o bëzo, ya ra pizhitjoji. Dya cjá pjë xe ra tsjapüji c'ü e ndixü, ya ra jyëzitjoji ra ma'a, dya ra zütüji na ngue ya ra zü'ütjoji, na ngue xe nda na zëzhitjo c'ü e ndixü que c'o bëzo c'o jodü.

Nguejxtjo dya ne ts'ibezhe nu.

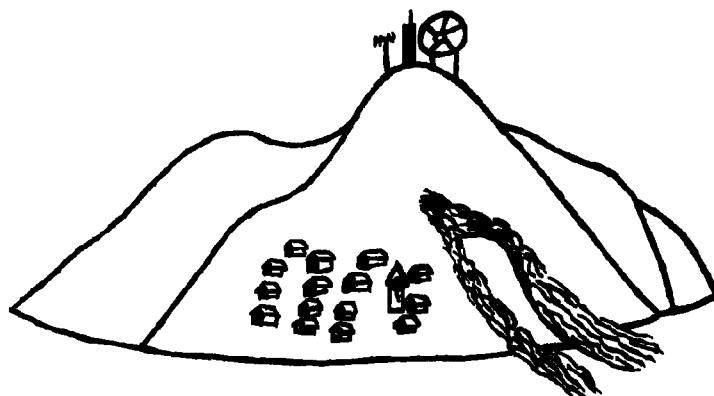
C'ü e t'eje a Nguemarü

Les invitamos a leer este relato acerca de un cerro que es muy conocido entre los mazahuas, del que se dice que una vez brotó mucha agua y eso trajo varias consecuencias.

• • • • •

Ya mezhe na puncjü o cjë'lë 'ma nädäji que c'ü e t'eje c'ü xijji e Tita, o xüt'ü cja c'ü o ximatjü. Nuc'uã go mbedye na puncjü o ndeje, c'ü go ngüt'ü texe c'o za'a 'ñe c'o ngumü, c'o mi jä'ä jää c'o vi cjuädi c'ü e trrareje.

C'ü na yeje nu pa'a, o jñandaji c'o vi nguech'e c'ü e ndeje, ya je ma pjöt'ü cja 'na jñiñi c'ü bëjxtjo mi bübü. Xo mi jandaji c'o ngöñi, 'ñe c'o ndëñchjürü, 'ñe c'o cuchi c'o vi ndunü c'ü e ndeje jää c'o vi 'ñeje. C'o jñiñi c'o bëjxtjo mi bübü, dya pjë go tsja'a c'o, na ngueje bübü 'na cöt'ü jää c'o o sö'ö vi ma'a c'ü e ndeje. Nädäji c'uã que go ejë na puncjü o bëzo c'o o ngo'tbü c'ü o ximatjü c'ü e t'eje, nguec'uã dya cjá go mbedye c'ü e ndeje. C'ü e t'eje c'ü, xijji e Tita, na ngueje ya mezhe na puncjü o cjë'lë.

C'ü e bëzo c'ü ma s'o'o

Este cuento, escrito por un joven mazahua, trata acerca de un hombre que, al sufrir una desilusión, desahogaba sus penas tratando mal a los niños, hasta que un día una niña le hizo ver su error.

• • • •

Ya mezhe 'ma mamaji que mi bübü 'na bëzo c'ü me ma s'o'o. C'ü e bëzo c'ü ya mi tita, mi pärä texe c'o ts'it'i c'o mi chëzhi a jmí'lí, nguec'uã c'o ts'it'i me mi sū'üji c'ü e bëzo c'ü. O ejë 'na nu pa'a, 'ma o säjä cja c'ü e jñiñi jää c'o ma bübü c'ü e bëzo, 'na ts'ixunt'i c'ü ma 'ñe cjiñi c'o o tita c'o xo mi bübü cja c'ü e jñiñi c'ü.

C'ü e ts'ixunt'i, dya mi pärä majxä ma s'o'o c'ü e bëzo c'ü mi pë's'i o ngumü bëjxtjo cja o ngumü c'ü nú tita.

'Ma o zät'ä c'ü e ts'ixunt'i cja o ngumü c'ü nú tita, o zënguate, cjá nú unü c'ü nú nita c'o ndäns'i c'o vi ndömü. Xe mezhe ts'ë c'uã 'ma o xipjiji c'ü e ts'ixunt'i ro mimi ro zi'iji o xëdyi. 'Ma o nguarü o zi'iji o xëdyi, c'ü e tita o xipji c'ü o bëche:

—Jo ri cjacjuanü, na ngueje cja ne ngumü nu bëjxtjo bübü, bübü 'na bëzo c'ü na s'o'o, me pärä yo ts'it'i.

O mama e mixi:

—Xã'ma ra zädä ra mbö't'üji c'ü e licenciado, ra xëtscöji 'naja péraso ts'ingue, o ngue o ndo'dye, ra dyacöji ín jmuji.

O ndünrrü e püjjömü:

—¿Cjó ngue c'ü e licenciado? Nu'tsc'eji in mamaji ndé in pëpjiji.

Dya cjó ndünrrü nu c'o o dyoji. O nguejme triste c'ü e püjjömü, o nguïjjñi: “¿Cjó ri ngueje c'ü?” O yepe o tsja t'önü. Nu c'o o dyoji, mi mäji, mi eñeji, mi dacüji.

Nuc'uã o zädä e xõmü, o mbürü o pëpjiji e püjjömü, dya pjë xo ñönü c'ü nzhä'ä. O triste, o dyö'bü a jõmü; nu c'ü ro chjënjui texe, ro nguibi.

Nu 'ma o jyas'ü, o ma'a c'uã c'o o dyoji, e dyo'o e burru e mixi, o ma nuji c'ü e püjjömü. Nu c'ü e püjjömü, dya cjá mi jñetse o cuerpo, mi nguejxtjo o pjixi cü mi cjí'lí.

Dya mezhe o säjä c'uã nu c'ü o jmu'u, o nu'u ya vi nguibi a jõmü c'ü e licenciado. O cjogü trávajo o ngübü para ro mbö't'ü.

Nu c'o o dyoji, mi mäjäji para ro ch'unüji 'na péraso nzí 'naja.

O mama c'ü e dyo'o:

—Nu e burru, dya rí unü ts'ingue. Nu c'ü ro zi'i nu, dyacügö; nu ne burru, unü tsi'ch'a juarü o ndëchjö c'ü ra zi'i.

Ya nguariü.

Experiencias de la vida real

C'uā jā va mbö't'üji c'ü e “Licenciado”

Le invitamos, amigo lector, a que lea este pequeño cuento, para que se entere de la vida de alguien a quien se le puso por sobrenombre “El Licenciado”. Si usted lee esto, sabrá quién era “El Licenciado”, y por qué fue llamado así.

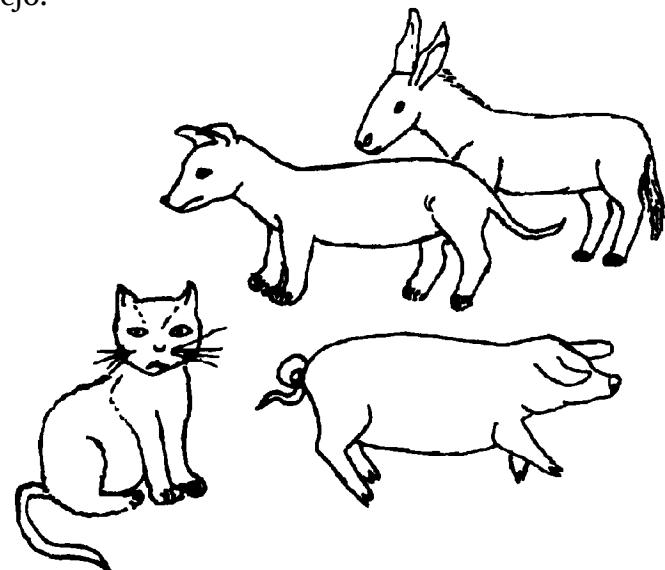
• • • •

'Naja dyo'o, 'naja mixi, 'naja püjjömü, 'naja burru, mi nziyoji. O mama e burru o xipji c'o ɔ dyoji:

—Nuzgö rí pëpjì texe nu pa'a, rí pa tū'ü ndeje, rí pa tū'ü za'a. Me mbotjo ín cuë'ë rgá pëpjì. Ín xütjü me s'odü, nguejxtjo rgá pëpjì. O mama c'ü ín jmu'u ra mbö't'ü 'na licenciado. Nu c'ü e licenciado ñönü na jo'o, ch'unü na jo o jñönü, dya pjë cjogü trávajo.

O ndünrü c'ü e dyo'o:

—Xo nzitjozügö, xo rí pëjcjö. Nu 'ma xõmü, dya pjë rí iñi, rí vela ɔ ngumü c'ü ín lamu 'ma cjó c'o ra ējē ra ē põnü 'na cosa cja ɔ ngumü. Ngueje 'ma ndempa rí iñcjö.

C'o rmi cjíjjñi 'ma cjá rmi ts'iquëgö

Esta narración trata de las cosas que me imaginaba en mi niñez y cómo, con el paso de los años, me he dado cuenta de que no se pueden realizar porque eran fantasías.

• • • •

Rá xi'ts'iji dya, c'o rmi mbeñegö 'ma cjá rmi ts'iquë, ná xo bübü jā nzitsc'eji c'o xo mi cjíjjñi nza cjazgö. 'Ma cjá rmi ts'iquëgö, rmi pë's'i na puncjü o pjeñe, pero bübü 'naja c'ü xe nda rí mbeñe.

O ejë 'na nu pa'a 'ma ró cjíjjñigö c'ü mi sö'ö ro cjíns'igö a jëns'ë nu jā c'o bübü e Diösi. Nguec'uä ró cjíjjñi que 'ma ya rvá nozügö, ro ät'ä 'na dezhe c'ü rva cjíns'igö a jëns'ë. Xo ró mbeñe que c'ü e dezhe mi nestao ro ät'ägö me rvá ndä'ä c'ü, nguec'uä ro sö'ö ro cjíns'igö, zö ri nguejxtjo cja c'o ngõmü. 'Ñe xo rmi ne ro cjíns'igö, nguec'uä ro sö'ö ro c'üciü jā nzi tanse c'o je ro 'ñe tjün't'ü cja ín nzumügö, nguec'uä ro jñetsë me rvá zö'ö.

Nudya ya ró te'egö, dya rí ät'ä c'ü e dezhe, ná dya rá huanta rá bö'bü, nguejxtjo dya ne bezhe nu.

C'o rmi cjíjjñigö 'ma ra yürü o dyebe

En este relato se cuenta lo que un hombre mazahua pensaba cuando era niño. Cuando llovía, él creía que había personas en el cielo y que cuando ellos jugaban...

Bueno, mejor te invito a que leas este relato para que conozcas los pensamientos que tenía ese hombre en su niñez. Y tú, ¿qué pensabas cuando eras niño?

• • • •

C'o rmi mbeñegö 'ma cjá rmi ts'iquë, je ga cjavä c'o: 'Ma mi yürü a jens'e, mi cjíjjñigö cjó c'o mi bübü nu. Ná mi pëpjiji, mi cjuādiji o pjë c'o mi cjaji, nguec'uã ma yürü a jens'e.

Ndé xo rmi mbeñegö, bün 'ma cjó c'o mi eñe o mbélota, nguec'uã 'ma mi pjech'eji o mbélota, me mi yürü a jens'e, nguec'uã ndé xo ma 'ñeje o dyebe.

Xo rmi cjíjjñigö bün 'ma cjó c'o xo mi bübü a jens'e c'o mi chū'ü, nguec'uã me xo mi yürü. Xo mi mamügö ya ndo ra mbürü c'o tío c'o bübü a xes'e ra chūji, nguec'uã 'ma ra chäji, me mi yürü o nguaji 'ma mi cjuādiji.

Xo 'ñe 'ma mi ejë c'ü e dyebe, rmi mamügö que mi eñe c'o nte c'o mi cás'ü a xes'e cja ne jens'e. Bün 'ma mi eñeji co o ndeje c'ü me mi pjö't'üji ma xaji, nguec'uã mi pjöt'ü c'ü e ndeje, nguec'uã xo ma 'ñeje c'ü e dyebe.

Nudya ya ró pärä c'ü dya mejme c'o rmi mbeñegö 'ma cjá xe rmi ts'iquëgö.

Cuentos

mböcjimi, cjá na dyo'tp'ütjo c'ü o ñi'i. Nudya c'uã, ya ra mbös'üji, ya ndo ra nhogü ra jñujsp'ütjoji o pjaya c'ü e lëlë, ya ra mbö's'üji. Ra nguarü dya c'uã, cjá na mbedyeji dya c'uã.

'Ma ya ijxi na ciatjo o mixa, 'ma ijxi pa'a c'ü o nana, ya ra unüji, cjá na ndës'i, ya unüji 'na yo'o, ya xijji o sajcamisa, ya xta ndütpüji 'na yo'o. Cjá na xijji c'ü e mböcjimi, neji o sajcamisa. Ijx ta xis'ivi o nintsjimi ndeje nzá yeje, c'ü e nana 'ñe c'ü e ts'it'i, nu cja o ñi'ivi, cjá na xötpü.

Ra nguarü ra xötpü, ya pedyeji dya c'uã, ya ra ma ziji o xëdyi. Ra nguarü ra ziji o xëdyi, cjá na ma chömüji, 'ma pjë c'o tõmüji, 'ma pjë c'o bëzhiji cja o ngumüji. Ra nguariüji dya c'uã, ya ra ëji, ra xädäji ra ëjëji cja o ngumüji. 'Ma ni 'ñeji a Pare, ra dagüji cja ndënda xe ra ziji o t'apjü, cjá na 'ñeji dya c'uã cja o ngumü c'ü e lëlë.

Nudya c'uã, ya va ëjë c'ü o tata c'ü e lëlë, c'ü o nana, c'ü o nita, c'ü o titi; cjó c'o xe nda ngueje o dyoji c'o va dyojji, ra säji dya c'uã, ra ziji o xëdyi. C'ü na jyans'ü, ya ra oxütjo c'o cumba, cjá na mböt'üji dya c'uã, cjá na möji cja o ngumüji c'ü na jyas'ü. C'ü ndé xi rí nugö cjaji, ya ndo pjë'biji o bizhi. A cjanu c'o ndé xi rí nu'u.

C'uã jã va cja'a 'ma vi mbürü o zinzgöji a Bondö

Amigos, en esta ocasión conocerán la historia de un muchacho, huérfano de madre, que va a México por primera vez acompañado por unos amigos. Al llegar a la ciudad, se sorprende por la multitud de personas y coches que ve.

Pero... mejor les invito para que ustedes lean este relato y se enteren por sí mismos de lo que sucede. Se darán cuenta de que es una experiencia de la vida real.

• • • •

Rá mamagö dya 'na jña'a, jã ma cja'a 'ma cjá mi ts'iquëgo, 'ma ró pjürü ró magö a Bondö.

Mi édyigö 'na once cjë'ë 'ma ró magö a Bondö; dya be mi pärägo c'o calli. Dya xo mi pärä jã je ro oxü. O zinzi 'na bëzo ró mëbe, mi pögöbe o cháleco 'ñe o meria.

Nu c'uã 'na nu ndomgo, o xitsi ro pedyebe ro mëbe cja paseo. 'Ma ró pedyebe, mi nhodügö cja calli y dya ró pjötpü ngüienda, ts'ë rvá xögü. Nu 'ma ró xögü, dya cjá mi pärä jã je rva ma'a. Nuc'uã ró pjürü ró huë'ë, na ngue mi sëgö c'o carro, xo mi cjëjñi c'ü ná ro bëzhi. Pero nuc'uã, jo nu ëjë c'uã c'ü e bëzo c'ü mi dyobe, ró chjëbe na yeje, cjá nú dyönngü pjenga rvá c'ueñe. Cjá rrü xipji:

—Dya ró janda jã je vi mague, 'ma ró xögüvi.

Pero nuc'uã cjá nú xitsi ro mëbe na yeje nu jã mi oxübe. Nuc'uã, texe c'o pa'a c'o ró mimibe a

Bondö, ró pjürü ró unü ngüënda cja o calli nu jā mi oxübe.

Nuc'uā 'ma o mezhe jā nzī pa'a, o gujstazü cja c'ü e Bondö, dya cjá mi ne'e ro ējē ín nzumü. Na ngueje, cja ín nzumü, ya vi ndū'ü mi nana, mi ojtjo cjó ro ngümpcøjme. Nguec'uā mi yetsjëbe mi tata y mi sufrebe na puncjü. Na ngue a Bondö ya vi gustazü, porque dya pjë mi bëtsi, mi si'i na jo'o xëdyi, xo mi bübü texe c'o mi jyongü. Pero cja ín nzumü, jiyö nu. Nguec'uā o mezhe jā nzī pa'a c'ü dya cjá ma ēgö cja ín nzumü. 'Ma mi pa'a c'o ín dyocjöjme, mi xitsiji pjenga dya cjá ma ēgö rá 'ne cjiñi mi tata. Nuc'uā mi xicö: "Pe rá ma'a ra xörü o ra münü", mi embegö, pero ra cjogütjo c'o pa'a y dya rá ējē, je ma ciatjonus.

O ējē 'na nu pa'a, o ma'a 'na bëzo c'ü mi pa jongü. Dya xo nguextjozgö; mi nhodüjme 'na tsich'a t'i'i c'o mi dyojme, mi pojme cja cine, mi nhodüjme cja calli, jā c'o ndé mi dyojjme. Nuc'uā ngueje 'na o cjuarma c'o t'i'i c'o, c'ü mi ma'a ro ma jyodü, pero xo mi ma'a ro ma sizi rí texejme, nguec'uā ro ēcjöjme cja ín nzumüjme; 'ma jiyö, ya vi metsejme jā nzī pa'a.

Anguezeli mi sūji, mi pëzhiji ná pjë c'o ro cjajme o ná ro yöngüjme o carro, porque cja c'ü e Bondö, nhodü na puncjü o carro. Nguec'uā anguezeli mi cjijñiji c'ü bübü na puncjü peligro para yo t'i'i yo dya be nda pärä, nguec'uā mi ma'a ro ma

Bübü 'ma je ni 'ñeji a Pare; xo ga ciatjnu ga mamaji. Nudya c'uā, ya ra mama c'o menzumü: "Dya ndumü, söyaji ts'lë", ra 'ñempji. Ra dyäräji dya c'uā, ya ra cjogüji, ra cjogüji cja ngumü. Nudya c'uā, ya ra mbürü ra ziji dya o xëdyi, ra mbürü ra ziji o t'apjü nzá texeji. Ra mbuë'ji o bizhi, ra nemeji, mäji porque o ji'i c'ü e ts'ixut'i.

Nu yo dya be jichiji, dya be jüjsp'üji o tjü'ü. Nu 'ma ts'it'i, xijtjoji e xorio; nu 'ma ts'ixut'i, xijtjoji e xoria. Nudya c'uā, ra mamaji ra möji a Jyapjü, ts'i rguí 'ñeje c'ü e nguane, ra 'ñe zidyi. Cjá rrü möji dya c'uā, ra zätäji a Jyapjü, ra möji nu cja nintsjimi. Ya jo na cä'ä dya c'o ndé ra ji'i o ts'it'i, ya na cä'äji, ya na rrëdaji. Nudya c'uā, ya na te'beji c'ü e mböcjimi.

'Ma ra ējē dya c'ü e mböcjimi, 'ma jüjsp'üji o pjaya yo lëlë, nu'ma, ra ngäcä c'ü e mböcjimi, cjá na mbänbä, porque xijji, dya ni tjodü ra jñujsp'üji o pjaya 'ma ra ma ji'i, ra 'ñeñe c'ü e mböcjimi.

Nudya c'uā, cjá na xötpü dya c'uā, cjá na xötpü dya c'uā, cjá na ngojsp'ü ts'inguilëjë c'ü nza cja'a pomada cja o ndë'ë. Dya rí pärä pjë ni chjü'ü c'ü cojsp'ü. Cjá na ma yebe dya c'ü e lëlë nu cja c'ü xijji pila, cjá na xijsp'i o ndeje ga jichi c'ü e ts'it'i, cjá rrü mbembat'ü c'o. Nu c'ü o nanacjimi c'ü e ts'it'i, je pënchp'i cja o tijmi c'ü; c'ü e bëzo, je pënchp'i cja o ngua'a c'ü e lëlë, na tsjünbüvi, ngueje dya 'ma ya na ji'i c'ü e lëlë dya.

'Ma cjá na nguarü na ji'i, ya cä'ä 'na tuaya c'ü e

nzhogü ra chjüntüji cja nintsjimi. Pero bëbü yo dya cjá chjüntü, ya cjapüji örütjoji o t'apjü c'o unüji. A cjanu c'ü xe cjaji yo, xe ndé rí nugöjme, cjaji a cjanu.

Huënu, ndo ra cjogü c'uā c'o pa'a, 'ma ndo ra muxt'i c'ü e ndixü, ya te'beji c'ü e pa'a 'ma ra ma jichiji c'ü e lëlë. Pero c'o ə tata c'ü e t'il'i, dya ra ne'e ra zütü ra möji a Jyapjü, üdüji na ngue c'ü e t'il'i o ma sijitsjé c'ü nú su'u. Pero c'ü o tsja'a págrenu 'ma mo chjüntü c'ü e t'il'i 'ñe c'ü e xunt'i, nguejxtjo c'ü ndo ra jichpivi c'ü ə t'il'i c'o. Ra möji 'ma nónixi a Jyapjü, ra ma jichiji, tunütjoji ndé 'na cánista xëdyi. Bün 'ma pö'tüji o ngöñi c'o jünüji ra ziji, bün 'ma tómüji o jmõ'ö c'o vá siji a manu.

'Ma ya ra ëji dya c'uā, ra ndrrägäji o máquina o ngueje o carro, ra ëji ra dagüji dya nu jā rí xicöjme a Véntilia.

Nuc'uā 'ma ya va ëji a ndü'bü a Cöt'ü, ya ra mbürü ra pjänt'äji o cuetonü, 'ma ya ndo va cjins'iji jā c'o rí xicöjme a Zénitsjimi, pjänt'ätjoji; 'ma ya ndo ra säji a Líndero, ndo ra pjänt'ätjoji nu.

Nu 'ma ra säji, ya ni t'äl'tp'äji o tjëzhë, ya ndo ni bö'tp'üji o äjnä, o ngueje o ngöñi, ya ndo ni jmurüji trrexe c'o ə dyoji, oxüji cja ə ngumü c'ü e lëlë.

'Ma ra säji, 'ma pjë ni chjü'ü c'ü e ts'ixut'i, o c'ü e ts'it'i, nza cja'a 'ma rguí chjü'ü Juana, ya ra mamaji: "Ya säja e Juana, ya nzhätjo", ra ñeñejji; ngueje 'ma ya vá quibi e jyarü va säji.

sizgöjme. Pero nuc'uā, 'ma ró jandgöjme ya mi pa'a cja calli ya mi tsja ro zät'ä, ró pedyegöjme, cjá rrü cjuādijme ró c'uenbejme, nguec'uā dya chöcüjme.

Nuc'uā 'ma o zät'ä, o dyönü c'o ma oxüjme junto, jā rvá möcjojme. Cjá nú xipjiji:

—Cjá mi pedye c'o —embe—. 'Ma rí che'be, xã'ma dya ra mezhe ra ëji —embe.

Nuc'uā o nde'be o nde'be; nutscöjme mi böbüjtjögöjme 'na lado, mi jandajme jā hora ro mbedye. Y como dya mi pedye, nguec'uā dya ró ma cjiögöjme nu jā ma bëbü. Ró jëzijme hasta c'ü o mbedye cja calli, cjá rrü möcjojme ró ma önügenme c'ü ma bëbü nu, pjë vi xipji. Cjá nú o mama:

—Ngueje ni cjuärjma va ë jonc'ü; mama c'ü rí möji a nzumü, na ngueje ya me'ts'ëji. Pe ya i chezeji in ch'opjüji c'o mi jünji —eñe.

Nuc'uā cjá rrü xipjijme:

—Dya rá möcjojme ín nzumüjme, xe rá mintjojme jā nzí pa'a ne Bondö, cjá rrü möcjojme —rí embejme.

Nuc'uā 'ma o mbedye c'ü e bëzo, mi pa'a cja calli mi pa jongüjme, pero nutscöjme, dya ró te'bejme. Cjá rrü mangöjme:

—Pe na jo rá mö'ö a cine, ngue c'uā dya ra chöcüji —rí eñejme.

Y ró möcjojme a cine y ró tinpijme, dya go chöcüjme.

'Ma o mezhe jā nzī pa'a, cjá ndo nú ma'a c'ü ndo 'naja, xo o ma jyodü ə cjuārjma. Nuc'uā, cjá rrū mangöjme:

—Pe ya rá mö'ö cja ngumü; 'ma jiyö, ra üdü ra mbäräzüji, 'ma rá chjëji —rí eñejme.

Nuc'uā mi ma'a c'ü y ró chjëtjojme a Zümi, dya cjá zät'ä a Bondö. Pero 'ma ró jandajme ma ejë cja calli a Zümi, dya ró te'be ro chjëjme, ró c'uenbejme; je rvá möcjöjme c'ü 'na lado.

'Ma ró sät'ä cja ín nzumü, o huenchquiji, na ngueje dya mi jüngö o t'opjü, na ngue ín ch'opjü, ya rvá teze. Cjá nú xitsiji, pjenga rvá cjagö a cjanu, pjenga vi metse na puncjü y ró teze c'o ín ch'opjü.

Nguec'uā rí cjijjñi, nza cja 'na nte'e 'ma dya unü ngüienda, ga zö'ö na jo'o c'ü cja'a, pero iyö, na ngueje gasto o t'opjü y ra ndeze. Nuc'uā 'ma va nzhogü cja ə ngumü, dya va jün o t'opjü. Bueno, dya nda jo'o a cjanu. Nguec'uā rí mangö, xe na jo'o, 'ma ra tsja'a 'na nte'e ra jñüns'ü o t'opjü, ra sido ra pëpji; bueno, na jo'o 'ma.

Nguejxtjo ne jña'a nu rí mangö nu.

xunt'i, nutscö jī'c'uā ijk tá sûrügö rá sigö a 'ñevä, zö dya ri ñecjeji; &pjë rá cjapcö c'ü ə tata 'ñeje c'ü ə nana, nu 'ma dya ne ra ndünrüji? —ra 'ñeñe c'ü e t'i'i.

Nudya c'uā, ra zädä c'ü ə jña c'ü e t'i'i; bün 'ma pa sitsjë c'ü e xunt'i. Nudya c'uā, ya ra ñaji ra chjüntüji. 'Ma dya ra ne ra ma'a, ni ri ngueje c'ü ə tata, ni ri ngueje c'ü ə nana c'ü e t'i'i, bübü 'ma ra ma'a nguejxtjo c'o ə cjuārjma, o xe ra zojjnü ə tio c'ü e t'i'i.

Ra mötsjëji a Jyapjü, ra ma chjüntütsjëji, cjá rrū 'ñeji, cjá rrū tjënpitjoji o xiscöma c'ü ə tata c'ü e xunt'i, cjá rrū ma zopcüji o juesti, cjá rrū xipjiji ra ma'a ra ma zopcüji ts'e c'ü ə tata c'ü e xunt'i, ngue c'uā ra mbärä que ya o ma chjüntüvi, que dya cjá pjë bübü pjë xo ra tsjapü c'ü e bëzo.

Pero nu 'ma ra ma'a ra ma sitjo, cjá rrū 'ñetjo cja ə ngumü, nu'ma, xo sö'ö ra ma pant'aji a pjörü c'ü e t'i'i, na ngueje o ma'a, o ma pönü c'ü e xunt'i, cjá nu 'ñetjo cja ə ngumü. Ra xiji: “¿Cjo dya sö'ö rí chjüntüvi luego?”, ra 'ñembeji a cjanu. O ya ra möji a Jyapjü, ya ra cijtaji c'ü e t'i'i. Nudya c'uā, ya ra tjënc'h'i ra castigaoji, jā c'o nzī pa'a ra dyo'o a pjörü 'ma c'ü e t'i'i.

Pero nu 'ma nzī ga ma siji, nzī ga ma chjüntüvi, ya ra tjënpiji o xiscöma. Üdü c'ü ə tata, üdü c'ü ə nana, pero dya sö'ö pjë xe ra tsjapü 'ma c'ü e bëzo c'ü ə 'meñeji.

Huënu, ra muezhe, cjá ndo ra ñaji, cjá ndo ra

—Pārā, ¿cjo xe ri mejme ín dyocjöji nu? ¿Poco dya c'o ot'ü o ngārā, ndé mi 'nañozgöji dya c'o? Jā, ín dyotcjöji c'o —ra 'ñeñe c'ü e t'i'i.

Cjá rrū mama c'uā c'ü o tata c'ü e t'i'i:

—Iyö, pero ngue ín dyocjöjme yo.

O 'ma ngueje c'ü o nana, ra mama:

—Jiyö, ngue ín dyocjöjme yo.

—Huēnu, ngueje in dyocjeji, pero mi tataögö, dya pjë cjaji yo —ndo ra 'ñeñe c'ü e t'i'i rgá mama a cjanu.

Nudya c'uā, cjá rrū mama c'ü o nana c'ü e t'i'i:

—Jiyö, pero dya rí negö; jāndā, ra zopcüji yo 'ñaja ra mamaji, ya rí chjüntütsjëji ín dyoji.

Cjá rrū mama c'ü e t'i'i:

—Pero 'ma mu jyas'ü ne xoñijömü, ma, ¿poco dya mi chjüntütsjë dya c'o mi cárä? ¿Poco jā mi 'ñeje c'o mi chjüntüji c'o? ¿Poco ya xi ndé mi cárä c'o mi juajjnü c'o o dyoji c'o? Nutscö rí ne rá minc'öbe ne xunt'i nu. Dya rí pārāgö cjo ngueje ín dyoji cjo jiyö, pero rí ne rá minc'öbe nu —ra 'ñeñe a cjanu c'ü e t'i'i.

Cjá rrū mama c'uā c'ü o nana c'ü e t'i'i:

—Iyö, dya rá magö nu; ra zangö nú nana nu, ra zangö nú tata nu, ya ra xitscö cjo rí dyogö cjo rí pjadü, rí chjüntütsjëvi —ra 'ñeñe a cjanu.

Cjá rrū mama c'uā c'ü e t'i'i:

—Huēnu, 'ma dya rí ma dyötcöji rá minc'öbe ne

Elementos de la cultura

Na ngue bübü yo dya cjá t'unü ngüënda, nza cja'a yo ín dyocjöjme. Bübü yo tita yo ni mua ni mua ni te ni te yo o t'iji. Nudya c'uã, ya ni chjüntüji c'uã 'nanguarü, ni chjüntüji c'uã 'nanguarü. Y mamaji ín dyojme, pero dya cjá nda rí päräjme dya c'uã jã ga cja'a dya, cjo xe mejme o iyö. Pero casi ya cjo ts'ë yo chjüntüji; jã, ya cjo ts'ë yo chjüntütsjéji a cjanu.

Bübü yo mangua cjapütjoji o cju'u, pero ya na jë'ë. Bübü yo mangua cjapütjo o tía, bübü yo mama cjapütjo o zizi, a cjanu pötü c'ü e jña'a, pjë ndé mamaji. Jã, pero ya ndé na jë'ë ga parienteji, nguec'uã dya cjá ts'i ni t'unüji ngüënda, hasta 'ma cjá xijji yo o tataji o yo o nanaji, a cjanu yo ndé xo rí äräjme.

Nza cja'a 'na bëzo c'ü ot'ü o chjüntüvi 'na ndixü c'ü mi ngueje o tía, cjá ndo nú mbëzitjo c'uã, o muezhe c'uã o pa'a 'ma ndo go chjüntüvi 'na o sóbrena. Nuyo, jã, ngueje yo rí xipjigöjme cjapütjo o dyoji, je ga cjanu c'o ndé rí nugöjme ndé cjaji.

Bübü yo ya ndü'ü o su'u yo bëzo, o bübü yo mi pärä mi pärä o su'u, cjá nú ndrräjjnä. Ora, dya cjá ne ra t'unü o ndixü cja c'ü o jñiñi, porque ya nu'tp'üji o tjurü jã ma cja'a c'ü mi cja'a. Nguec'uã ya jesta pa si'i o su'u a Tögü o a San Miguelü o a Santana, jã c'o dya be 'märä. Pero 'ma xo ts'i ni 'märätjo, zö ya rguí ndüntüji, ndo ra nzhopcütjoji 'na litro pare c'ü ya ni ziji a manu, ra ndömü c'o o mench'ijuë, cjá na unütjoji, dya ra ndüntüji c'ü e bëzo.

Huënu, ya ra ndünru rgá mamatjo c'ü e t'i:

—Nu 'ma in ne rí chjüntquevi ne xunt'i, rí mamague, jo rá ma öjtc'üjme. Dya rí negö jā c'o ndé rí ñaguevi o xunt'i —ra 'ñembeji—. Rí negójme 'natjo xunt'i rí ñavi, dya rí negö tanto rgui zopjü vā, rgui zopjü vā o ndixū, porque rí bëchqui ín tsejebe —ra 'ñembeji.

'Ma ra mama c'ü e t'i'i: "Dya ijk tí cja'a rá minc'öbe nu, jo rí zopjütjogö ts'ë nu", ra 'ñeñe, cjá rrū mama c'ü o tata c'ü e t'i'i:

—Jiyö, pero dya rí negö a cjanu, ijk tí negö c'ü na cjuana rí tsja'a, dya rí negö jā c'o ndé ri cja'a in traviezo —ra 'ñembeji c'ü e t'i'i.

Cjá rrū mama c'ü e t'i'i:

—Dya be rí pärägö cjo rá chjüntcöbe ne xunt'i cjo jiyö —ra 'ñeñe a cjanu.

Nu 'ma ya ra mama: "Jā, ya rí ne rá chjüntcöbe nu; nu'tsc'oji 'ma rí ma dyörüji", ra 'ñeñe c'ü e t'i'i rgá xipji c'ü o tata 'ñe c'ü o nana, cjá rrū ma'a dya c'uā c'o, ndo ra ma dyörüji a cjanu.

Pero nu 'ma ya ra mama c'ü e t'i'i, ra ma dyörüji c'ü e xunt'i, bübü 'ma cjó c'o ü'l't'ü c'ü e xunt'i, nguec'uā dya ra chjüntüvi c'ü e t'i'i, o ngueje c'ü o nana c'ü e xunt'i c'ü dya ne'e c'ü ra chjüntü c'ü e xunt'i co c'ü e t'i'i. Nu'ma, zö ra möji cja o t'öte, zö ra mbenpeji 'na jña'a, dya ra ndünrüji, ra matatjoji: "Iyö, dya ni jyodü ra chjüntüvi c'ü". O 'ma cjapütjoji o dyoji, iksi mamaji, cjapütjoji o dyoji, nguec'uā dya ra sö ra chjüntüvi c'ü, ra jyodü xe ndo 'na xunt'i.

Jā ga eñe yo t'i'i yo jñatjo

Querido lector, en esta pequeña narración usted se dará cuenta de cómo se divierten los niños. Aunque algunos de los padres de estos niños no pueden comprarles juguetes, ellos usan su imaginación y, utilizando diferentes materiales, hacen sus propios juguetes que, aunque son rústicos, los divierten.

• • • • •

'Ma cjá mi ts'iquëgö, xo mi gujstazü rá eñe. Mi eñegö o cánica, xo mi eñegö o trumpo, xo mi eñe o valero 'ñe o mbélota, na ngue na jo ma sö'o c'o t'eñe.

C'ü nda mi eñebe más, ngue 'na ín primo hermano c'ü mi eñebe. Pama pama mi eñebe, mi pjëchcö rá eñe na jo, xo 'ñe anguezze. 'Ma rá eñebe, a vece mi tōjö c'ü, a vece mi tōpügö. Pero 'ma ra bëzhi anguezze, mi üdü. 'Ma xo rá bëzhigö, mi üngügö. Nguec'uā a vece mi pedyebe t'üdü c'o t'eñe. Pero siempre mi gujstazübe rá eñebe pama.

Nudya yo pa dya yo, na puncjü o ts'it'i c'o xo eñe. Anguezzeji xo eñeji o cánica, 'ñe o trumpo, 'ñe o ngündo c'o xijji o mazatena. Xo 'ñe o pjicha c'o ät'äji y cjapüji o vürrü. Xo 'ñe o s'apjadü c'o ni dyät'äji o ts'icarro 'ñe o zündäjma; xo bübü 'ma ät'äji o nzhünü, o pjë c'o ndé ne ra dyät'äji.

Na ngue 'ma cjá ts'iquë 'na, gujsta ra eñe na puncjü. Nguec'uā na jo'o ga mäjä, na jo ga alegra. Nguec'uā xo rí mangö, bübü na puncjü o t'eñe c'o eñeji, y pjë c'o ndé ma t'eñe.

Yo cánica

Yo cánica, je ga cjavā ga eñeji: pintaji o tiro, jä'täji o loyo, cjá na eñeji según jā nzī cäräji. 'Ma cärä 'na jñiji, nu'ma, 'naja c'ü xijji manū, 'naja c'ü xijji tras, 'naja c'ü xijji cola. Nu 'ma cärä nziyoji, nu'ma, xijji 'naja c'ü manū, 'naja c'ü tras, 'naja c'ü cola, 'naja c'ü tras cola. 'Ma bübütjo yetjui, nu'ma, 'naja c'ü manū, 'naja c'ü tras.

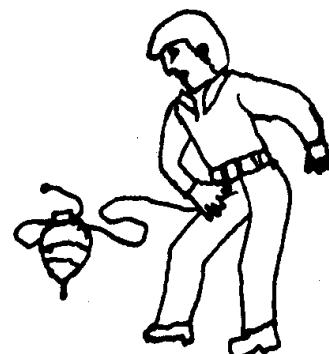
Bueno, ra mbürü ra eñevi cjó ngueje c'ü ot'ü ra zo'o cja c'ü e loyo. Nuc'uā, jo rrü pjat'ü c'ü 'naja c'ü dya be so'o. Nu 'ma ra cierta ra pjat'ü, nu'ma, ya mbö't'ü 'ma; tōjō 'ma c'ü ot'ü so'o cja loyo.

Xo bübü 'ma eñeji c'o xijji ñero; quiji yeje cánica nzi 'na ts'it'i, nguec'uā jyëzi ga mbös'ü c'o ye cánica. Je ga cjanu ga eñeji c'o cánica.

Yo trumpo

Yo trumpo, je ga cjavā ga eñeji; cünxüji o tjünjmü, ä'tp'äji o scuerda c'ü xo xijji o särü. Nuc'uā cjá rrü mbans'aji cja c'ü e trumpo, cjá rrü tsjapüji ra neme a jömü.

Nu 'ma jiyö, bübü 'ma ra ne'me, jo rrü ngäcä. Nu'ma, xijji ngue o c'äctrumpo.

nziyo chjün, ya ijk ta pe'ejí cja nintsjimi; ngueje dya 'ma ya ni nguarü ni chjüntüji dya 'ma.

Cjá na ëji dya c'uā. Bün yo xe chägä o pjadü, ra dagüji c'uā a ndü'bü a Boro, o ngueje a Pare; ya vá de'beji, s'ibiji 'na jñi'i pjadü, 'naja c'ü chägä c'ü e mágrena, ndo 'naja c'ü ra chägä c'ü e págreñu y c'ü 'naja nzo'otjo c'ü e xunt'i co c'ü e t'i'i.

Nudya c'uā, ya xta ëji, ni mbürü ra säji cja nintsjimi, ra 'ñe xörüji. Ra nguarü ra xörüji, cjá rrü möji ra ma ziji o xëdyi cja o ngumü c'ü e xunt'i, ra oxüji nu.

Nu c'ü na jyas'ü, ra ëji cja o ngumü c'ü e t'i'i. Bün 'ma xe oxüji nu, o bün 'ma ya xi cjuarütjoji c'ü e chjüntü; cjaji jñipa co c'ü ni mbedye ndeze a Jyapjü, cjá na jyadüji. Trrexoji co c'o sjäjnä, c'o o tata c'ü e xunt'i, cjá ná 'ñe c'o o tata c'ü e t'i'i, ya sünjmüji c'ü e xunt'i cja o ngumü c'ü e t'i'i.

Ya patsjë c'ü o tata c'e xunt'i, cjá ná 'ñeje c'ü o nana. 'Ma xe va ejë o tita 'ñe o nita, ya nguejxtjo c'o xe ndé ra matjo c'o, 'ñe c'o o dyozi c'o xe ñu'uji, nu c'o pöji zojjnüji, ya nguejxtjo c'o xe ra ejë c'o. Pero c'ü e xunt'i, dya cjá ra ejë c'ü. Jä, dya cjá ra ejë; ya ra nguejmetjo nu c'ü, a cjanu 'ma ya cjapü cjuarütjoji dya, ga cjanu 'ma.

Huënu, je ndé ga cjanu ga tsjaji, pero bübü 'ma cja'a c'ü e t'i'i jodütsjë o su'u. Nza cja'a 'ma ra jñandaji, ya ñavi 'na xunt'i o cjó c'o ngueje 'na xunt'i c'ü ra ndäpcäji. Nudya c'uā, ya ra xijji:

ra ndōmūji c'o ra ndrrunbüji cja o ngumü c'ü e xunt'i. Nudya c'uā, 'ma ya rguí nzhogüji a Jyapjü c'ü e nzhä'lä nónixi, ya ijk ta mötjoji cja t'öte, ya ni ndrrunüji o t'apjü, ni ndrrunüji dya c'o tjöméch'i, c'o ndé pa tōmüji. Ya ni möji dya a ma cja c'ü e xunt'i, ya sidyiji dya c'o o dyoji, cjó c'o ndé ngueje c'o sidyiji, pöji ts'i'ch'a o nziyoji; a cjanu ya pa'a dya 'ma c'ü e t'i'i.

Tonce ra zät'äji dya c'uā, ya ra zënguateji, nza cja'a 'ma ra zät'äji, ra ot'ü dya c'uā c'ü o tata c'ü e t'i'i, o ngueje c'ü o nana. Tonce ra mamaji: "Ave María Purísima", ra 'ñeñeji 'ma vá sät'äji cja c'ü e xunt'i. Cjá rrü mama c'o menzumü nu: "Sin pecado concebida", ra 'ñeñe; ngueje 'ma tjünru dya c'ü o nana c'ü e xunt'i. Tonce, cjá rrü xiji ra sóyaji, ra cjogüji a mbo'o dya c'uā, ya trrüs'ütjoji c'o t'apjü, cjá na cjogüji.

'Ma ra nguarü ra nzhöji dya c'o trrunüji, ya ra ñaji 'ma ya xta ma chjüntüji, o cjá ra chjün ra nónixi. Huënu, ya siji trrexe c'o trrunüji, ya na mbeñeji ra mbö't'üji o äjnä, ra dyät'äji o tjëzhë, cjá rrü ziji dya c'uā o xëdyi. 'Ma ya ra nguarü ra ziji o xëdyi, ijxi va etjo dya c'ü o tata 'ñe o nana c'ü e t'i'i; o 'ma ya ni tiji, ya ra oxütjoji nu.

Nudya c'uā c'ü e 'meñe, sünjmüji 'nanzo cja o ngumü c'ü e xunt'i, cjá ndo ra tsja'a c'ü e t'i'i ra siji c'ü e xunt'i cjá o ngumü anguezze. Nudya c'uā, cjá ndo rrü nzhogü ra matjo c'ü e xunt'i cja o ngumü.

'Ma ya ngue ra zädä c'ü e chjüntü, ya ra möji a Jyapjü chjüma; cjapüji nziyo chjün ga möji. C'ü na

'Ma jiyö, bübü 'ma eñeji c'o xiji o pjongü. Ra jñumüji 'na veinte centavo o 'na cinco, jo rrü ma pintaji 'na tiro nza cja o tiro o cánica. Nu'ma, jo rrü ne'meji c'ü e trumpo, cjá rrü pjat'üji cja c'ü e cinco. Nu c'ü ra cierta ra pjongü cja c'ü e tiro, ngue c'ü ra ndöjö c'ü; nu c'ü jiyö, ra bëzhi c'ü.

Xo bübü 'ma eñeji o s'e'strumpo, c'o ndé jyëzi ga zë's'iji c'o trumpo; söji cjó ngue c'ü ra ndöjö, cjó ngue c'ü xe pjëchi ra eñe na jo. Je ga cjanu ga eñeji yo trumpo.

Yo valero

Yo valero, dya nda rí pärä na jo'o jää ga eñeji, na ngue dya mezhe pa'a ró eñegö; ts'ëtjo pa'a c'ü ró eñe. Pero rí unü ngüënda pë's'i o punto, de ts'i'ch'a, bübü de dyëch'a, bübü de veinte, de cincuenta, y de cien o punto, hasta mil.

Nguec'uā 'ma eñeji, söji cjó ngue c'ü ot'ü ra jñunt'ü jää nzí punto. Nu c'ü ot'ü jüt'ü c'o punto c'o xe na nojo, ngueje c'ü tójö c'ü. Je ga cjanu ga eñeji yo valero.

Yo vürrü

C'o pjicha c'o cjapüji o vürrü, ät'äji c'o, tjocüji co ts'iclavö, cjá na ngünxüji co ilansa o sea o tjünjmü. Nuc'uā cjá na pjotüji c'o ilansa, cjá na mbans'aji, cjá na juant'aji, cjá na unü vuelta c'uā c'ü e ts'ipjicha.

Nu 'ma ra ne ra eñevi c'ü 'naja, ra zövi cjó ngue c'ü ot'ü ra jya'sp'üji o tjünjmu, cjó ngue c'ü xe nda na mbeñe o vürrü, cjó ngue c'ü pjéchi ra dyät'ä o vürrü, c'ü xe pjéchi ra dyät'ä na jo. Nguec'uã, c'ü ot'ü ra c'ügü o tjünjmu, ngue c'ü ra zil'i c'ü. Je ga cjanu ga eñeki c'ü e ts'it'eñe c'ü.

Yo s'apjadü

Xo bübü 'ma ngue o s'apjadü, xä'sp'äji c'o na me'e. Nuc'uã cjá na ngä'p'äji c'ü o mbo'o, cjá na dyät'äji o ts'icarro. Bübü 'ma ät'äji o nzhünü. Bueno, c'o ts'icarro, tjopcüji 'na xüdye c'ü na maja, cjá na chjopcüji c'ü e reda, cjá na pjotpüji, cjá na nzhonüji. Na jo ga jñandaji 'ma ya nzhodü.

Nu c'o nzhünü, sö'ö ra chjopcütjo co mismo c'o na me'e, cjá na ndütpüji o mota. Nuc'uã cjá na bö'bü. Nguec'uã na jo ga nuji y me mäpäji.

Yo mbëjmu

'Ma zänto 'ma ejë o dyebe, nu 'ma ya cä'ä o mbëjmu, bün 'ma pöji nu jä c'o cä'ä o mbëjmu, cjá na ngä'maji c'o mbëjmu, cjá na dyät'äji o ts'icarro. Bün 'ma ät'äji o pjadü, bün 'ma ät'äji o cuchi, bün 'ma ät'äji o ngumü. Pjë c'o ndé ne ra dyät'äji, cjá na eñeki.

Bübü 'ma ra dyät'äji, cjá rrü ndüt'üji a sivi ra meze. Nuc'uã cjá rrü pintaji. Na jo'o ga nguejme y na jo ga nuji.

Ngue yo t'eñe yo, yo xe nda eñe c'o ts'it'i ga ma ín nzungöjme.

ts'a'a c'ü e t'öte, quince díatjo o veinte díatjo, o xe bäl'sp'ätjoji 'na zana, pero ngue 'na nu márrtixi 'ma ra möji a t'öte.

Tonce ya ra mama c'ü e t'il'i:

—Na jotjo —ra 'ñeñe.

Ya ra ndömüji 'na varri o t'apjü, o 'na ya mbota yo tüs'ü o burru. Ante que ra zädä c'ü e márrtixi, ya mamaji ra ma zopjüji c'ü nzhä'ä nónixi, o 'ma jiyö, c'ü nzhä'ä ndomgo. Ra ma'a dya c'o mench'i ra ma xipji c'o mench'ijuë, cjo na jo'o ga ngärätjoji, cjo dya pjë cjaji nu, porque ya ra zädä márrtixi, ra ejë c'ü e t'öte, ra 'ñeñe c'ü o tata c'ü e t'il'i, ra ma xipji c'ü o tata c'ü e xunt'i.

Cjá rrü mamaji na jotjo cärätjoji, cjá ndo rrü dyönüji c'o mench'i cjo xo cärätjoji na jo'o anguezeli. Ya ra mamaji que "Jä".

—Tonce na jo c'ü rá te'pc'ejme —ra 'ñeñe c'ü o tata c'ü e xunt'i.

Cjá rrü ma'a c'ü o tata c'ü e t'il'i; ngueje c'ü pa jünji c'ü e rrajsö, nguec'uã xo ra sö ra möji, cjá rrü 'ñeji dya c'uã.

Tonce ya c'ü jyas'ü nónixi, ra möji a Jyapjü, ya ra ma mböji o ngöñi, o ngueje o äjnä, o ngueje o cuchi, pjë c'o pa pöji 'ma dya sä'slä c'ü e t'opjü. Tonce ya ra canpa o bitu c'ü e xunt'i, ra canpaji nu c'o ra netjo. Ra canpaji c'o ra jye'e, 'ñe c'o ra nguezhe, ndé xo ra canpaji 'na mbayo. Cjá rrü tunpüji 'na bos'i o tjömëch'i, cjá rrü ndömüji o fruta, pjë c'o ndé ma fruta c'o ra ne

ra nänbä o tjü'ü cjó ngueje. Nuc'uā ra mama c'ü o nana c'ü e xunt'i:

—Dya rí pärägö, ya pende in ladoji, rí jyödüji cjó c'o xo janda in mün'c'e, cjó c'o töötü in mün'c'e ra mbëzhi págrenu; c'ü rí xitscötjojme, xo rá cjatcjöjme —ra 'ñeñe c'ü o nana c'ü e xunt'i.

Nuc'uā c'ü o tata c'ü e t'i'i ya ra mama cjó ngueje c'ü janda de págrenu, ra nänbä o tjü'ü. Tonce cjá rrü xipjiji c'ü o tata c'ü e xunt'i:

—¿Pjé xo in mamague? Ngueje ne pérjsona nu rí jandagö nu, ngueje nu rí täcö nu. ¿Cjó xo vustatsc'e, ra ngueje nu, o majxä ra 'naño?

Cjá rrü ndünrü c'uā c'ü o tata c'ü e xunt'i:

—Iyö, nu 'ma xo töötü in mün'c'e, dya rá vī'sc'lígö nu; dya rá quijtatsc'ö, 'ma töötü in mün'c'e ne pérjsona nu —ra 'ñeñe c'ü o tata c'ü e xunt'i 'ñe c'ü o nana.

Nuc'uā c'o o tata c'ü e t'i'i ra mamaji que ya más que ra ejëtjo c'ü e t'i'i, ra ma tsjaji c'ü e t'öte, na ngueje cjá ra mbenpeji 'na jña'a, nguec'uā ra ejë. Je ga cjanu ga tsjaji 'ma dya jünji o t'opjü, täji c'ü e t'i'i ra ma jyodü. Pero 'ma jüntoji o t'opjü, bübüütjo c'ü e t'i'i cja o ngumü. Huënu na ña'a na ñäji, hasta 'ma cjá ra chjotüji c'ü e t'apjü o c'ü e pare c'ü o ndunü c'o mench'i, cjá ra eñchitetjoji, cjá rrü möji dya c'uā. Pero ya ni mbä's'äji o pa'a jinguā ra ts'a'a c'ü e t'öte.

Nudya c'uā, 'ma ya rguí cjogü jää nzi pa'a, ya xo ra säjä c'ü e t'i'i, ya ra xijji que ijxi neji pronto ra

C'o mi mbeñe c'o nte'e c'o mi cärä mi jinguā

En este relato usted conocerá algunas de las creencias de los mazahuas. Primero, se dará cuenta de por qué cazaban coyotes y cómo utilizaban algunas de sus partes como medicinas; lo mismo sucedía con los zorrillos y las víboras de cascabel.

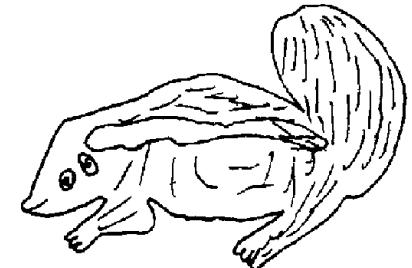
También se enterará por qué se dice que un coyote llega a alguna casa, y por qué se encuentra uno con una víbora de cascabel. Lea este relato y se enterará del por qué de estas cosas.

• • • •

Nu 'ma na pëch'iji 'ma xörü, o ngue 'ma nzhä'ä, nu 'ma ra cho'tü c'ü e xëdyi c'ü na jü'tü c'ü e mbëch'i, nu'ma, ngue 'ma cjíjjñiji bübü 'ma cjó c'o ra säjä, c'ü ra 'ñe zëngua anguezesi.

C'ü e animale c'ü ni chjü'ü ünjmü

Bübü 'na ts'i animale c'ü ni chjü ünjmü. Nu c'ü e ts'i animale c'ü, sürüji, cjá na mbö't'üji, 'ma jää c'o o'o cja tjocü. Nu c'ü e xipjadü, mamaji na jo'o cja yo ts'it'i yo cjá ts'ilélë. Nguec'uā c'ü e xipjadü c'ü, ra xí'p'iji c'ü e ts'ilélë jää c'o ra dyobü, nu 'ma me huë huë na puncjü. Cjíjjñiji c'ü dya cjá ra ejë c'ü dya jo'o xe ra 'ñe tsjapü ra huë c'ü e ts'ilélë. C'ü e xipjadü c'ü, ra pizhi c'ü dya jo'o, o ra pizhi c'ü pjé ma s'ocjimi c'ü cjapü ra huë. Mamaji, dya cjá ra huë'ë 'ma, ya ra mäjä 'ma c'ü e ts'ilélë.

C'ü e animale c'ü ni chjū'ū ndīcuë

Xo bübü 'na ts'i animale c'ü ni chjū ndīcuë; a ma cja c'o jñiñi textjo jā c'o ñaji jñatjo, je nda cā'ā nu c'o. Xo 'ñe c'ü e animale c'ü ni chjū ünjmü. Pero nu c'ü rá xi'ts'iji dya, ngue c'ü e animale nu c'ü ni chjū'ū ndīcuë. Nu 'ma ra zürüji c'ü, ra mbö'l'üji ra zaji c'ü o ts'ingue. 'Ñaja yo gusta ra za'a, 'ñaja yo jiyö.

Nu c'ü e animale c'ü, mamaji na jo c'ü o xevo ra ngos'üji nu jā c'o ra pjotüji 'na bidyi, o ra ndī'ch'iji 'ma nzhodüji. Dya cjá ra jyëzi ra nguibi a mbo'o cja c'ü e ts'ingue. C'ü e nte'e c'ü o ndī'ch'ü c'ü e bidyi c'ü, co nu c'ü e xevo c'ü, mamaji ra ts'os'ü c'ü e bidyi, o ra pjongü a tji'i.

Na ngueje 'ma mo mimi e Jesús —ngueje 'na bezhe c'ü mamaji a cjanu— mamaji c'ü e animale c'ü, ngue c'ü o ma ma mbös'ü e María 'ma ro zö'dyë. Nguec'uä, xo na jo'o 'ma unüji yo nzhünü, o 'ma unüji pjë c'o ma animale c'ü ra unüji c'ü ra zi'i. Ra jogü 'ma c'ü e nte'e o c'ü e nzhünü c'ü ri sö'ö c'ü e ndötc'ijeme, c'ü xo xijji nguejme.

Ndo ra mama c'uä c'ü o nana c'ü e xunt'i:

—Nutscö rí necjö 'natjo zana nu c'ü rá pä'sc'ä, nu 'ma ra chjüntüvi, rí necjö págreñu, rí necjö ijk ta mbedyevi cja nintsjimi —ra 'ñeñe c'ü o nana c'ü e xunt'i.

Cjá rrü mama c'ü o tata c'ü e t'i'i:

—Jā, na jo'o. Huënu, 'ma in ne'e ijxi ts'i rgui chjüntüvi cja civilü, 'ñe ra chjüntüvi cja mböcjimi, rí pä'sc'ö entro de nziyo zana.

Cjá rrü mama c'ü o nana c'ü e xunt'i:

—Jiyö, dya rí negö na puncjü o pa'a ra mezhe, porque yo jeñe pa'a a cjanu, bübü yo xe mejme c'o, bübü c'o ya jiyö, ya ra mantjo rgá cjac'uä; ya mbënchi ra zidiy rrä 'ñech'e o dyë'ë, dya cjá xi mi mejme c'o, dya cjá chjüntüvi gando que ra zidiy cja o ngumü, dya cjá ra ngöt'ü 'ñi'i ra chjüntüvi. Ya ra xichatjo, cjá ndrro rrü ejë ra 'ne mbëtscötjo ín xunt'i. Iyö, dya rí negö a cjanu. 'Ma in negue jā c'o rgá xi'ts'i, cja modo 'ma. Nu 'ma jiyö, ijxi ndeze nuvă, ijk tí c'a'sc'ütjovi —ra 'ñeñe c'ü o nana c'ü e xunt'i.

Cjá rrü ndünrü c'uä c'ü o nana c'ü e t'i'i:

—Iyö, jo rá nu'u jā rga cjacö 'ma. Jā, mejor ijk tá cjís'iji rá cjuarüji —ra 'ñeñe c'ü o nana c'ü e t'i'i.

Cjá rrü xijji que cjó xo ngueje c'ü jandaji de págreñu cja nintsjimi, cjó ngueje anguezeki ra jyodüji, cjo ngueje c'ü o nana c'ü e xunt'i ra jyodü, o ngueje c'ü o tata c'ü e t'i'i. Tonce 'ma ne'e c'ü o nana c'ü e t'i'i ya ra mama cjó ngueje c'o jandrra de págreñu, ya

Cjá rrū mama c'uā c'ü ə nana c'ü e xunt'i:

—Jā, pero nuzgö rí negö 'na mbëxo rí jñüncü, porque nuzgö ró cjogö trávajo nu ín ch'ijjuëgö nu 'ma ró chezhgö mi jinguā nu. Dya tetsjë nu, dya ndrätsjë nu. Jā c'o va s'onngü ín bitu, jā c'o rvá penbegö nu, ni tjongü 'na centago rí jñutcöji cja ín dyë'lë. Na jo'o 'ma rí dyacöji 'na cien mbëxo —ra 'ñeñe.

Tonce ra mama c'ü ə nana c'ü e t'i'i:

—Jā, jo rá nuxā jā rgá mböxcü e Diösi. Nu 'ma ən tjünru a cjanu, xo ra sö'ö rá pärä rí jñutcü ín mü'bü —ra 'ñeñe c'ü ə nana c'ü e t'i'i.

Cjá rrū mama dya c'uā c'ü ə nana c'ü e xunt'i:

—Jā. Pero rí negö pronto ra chjüntü. Nu ora cja ra chjüntü ín ch'ijjuëgö, nu ora c'ü rá ma'a. Nu 'ma dya rá nugö ra chjüntü ín ch'ijjuëgö, dya be rá ma'a 'ma. Rí negö nzá ye parte; rí ne'e cja o civilü, cjá ná 'ñeje cja mböcjimi ra chjüntü nu ín xunt'igö. Dya cjó rguí mbätcö, dya cjó rguí 'ñeje c'ü cjó ra 'ne jyüscötjo, cjá rrū ejë ra 'ne mbëtscö ín xunt'i. Jā c'o nzí ga nejtscoji ín ch'ijjuë nzí rgá cumpleji, c'ü rá mangö, tiene que ra tsja'a ín 'meñegö —ra 'ñeñe c'ü ə nana c'ü e xunt'i.

Ya ra üdü, porque na ngueje na sinbiji c'ü ə t'ijjuë, nguec'uā ga mama a cjanu.

Nuc'uā cjá rrū mama dya c'uā c'ü ə tata c'ü e t'i'i 'ñe c'ü ə nana:

—Jā!ā, jo xo ra bübü co nutscö.

C'o mixi

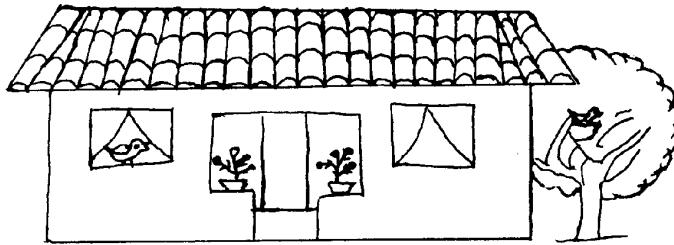
'Ñe yo mixi. Nujyo, xo ngue 'na animale c'ü cjapü ra pizhiji a manu cja c'o jñiñi c'o ña jñatjo. Mamaji, nu 'ma ra ejë c'ü e mixi ra 'ñe c'uëch'i, o 'ma ra 'ñe huë na puncjü cja 'na ngumü, ngue 'ma dya ra mezhe ra ndü'ü c'ü e nte c'ü ri bübü cja c'ü e ngumü c'ü, o ngue 'ma dya ra mezhe ra ejë 'na ndötc'ijeme, o xo ngue 'ma dya ra mezhe pjë ra tsja c'ü e nte, o zö pjë ri pjëzhi. Pero ngue 'na ndüjmü c'ü ra zo'o cja c'ü e ngumü c'ü, na ngue c'ü e mixi c'ü o ē 'ñe huë'lë, na ngue o 'ñe tsjapü a cjanu, nguec'uā ra säjä c'ü e ndüjmü c'ü.

Pjë ni yu'u c'o nzhünü 'ma xömü

Xo 'na jña c'ü xo sö'ö rá mama, na ngue mama na puncjü nte'e a ma cja c'o jñatjo. Nguec'uā ra sö'ö rá mama. Nu c'ü rí ärä, ra sö rá xi'ts'iji. Na ngue 'ma dya ri ärägö, dya ro sö ro mama. Xo rí nu'u. Nu ne jña nu, ngue nza cja'a nu 'ma huëni na puncjü yo nzhünü, o me yu'u na puncjü yo nzhünü 'ma xömü. Nza cja'a 'ma zünü nzincho o jnincho o dyëch'a 'ma nzhä'ä, o 'ma xömü, ngue 'ma mamaji cjogü c'ü dya jo'o 'ma. 'Ñe xo mamaji, dya ra mezhe c'ü ra 'ñeje dyebe, o dya ra mezhe ra 'ñeje o së'ë, o dya ra mezhe pjë pjëzhi c'ü ra säjä 'ma.

C'ü e ts'ins'ü c'ü xijji ngrillo

Xo bübü 'na ts'ins'ü c'ü ts'iquë c'ü xijji ngrillo. Nu c'ü e ts'ins'ü c'ü, nu 'ma ra säjä cja 'na ngumü me ra 'ñe c'uëch'i ra 'ñe c'uëch'i, o me ra 'ñe huë'lë, 'ñe 'ma me ra 'ñe neme a xes'e ngumü, o cja 'na ts'iza c'ü

ri 'ne'e cja ngumü o pjë ri pjëzhi, mamaji 'ma a cjanu, ngue 'ma va ëjë va 'ñe cjapü na s'o c'ü e nte'e c'ü ri bübü cja c'ü e ngumü c'ü. Dya ra mezhe pjë pjëzhi c'ü ra tsja'a, o dya ra mezhe ra säjä 'na ndötc'ijeme, o cjó c'o ra chüji, o ra mbäräji, o ra ndü'ü c'ü e nte'e, o pjë pjëzhi c'ü ra ts'a 'ma.

C'o trra'bëzo c'o mi cärä mi jinguä

Xo bübü 'na pjeñe c'ü cjÿjñi a manu c'o nte'e, o c'ü rí cjinnçöji a 'nevä texe cja yo jñiñi. 'Ma ot'ü, 'ma mo mbürü nu xoñijömü, cjÿjñiji c'ü Mizophjimi ot'ü o ngama c'o nte'e c'o dya ma ndä'ä. Nuc'o, ndé mi ts'imbebëzo, dya ma ndäji. Anguezeli, dya nda mezhe va ngäräji, na ngueje mi ts'iquëji. Dya ne e Mizophjimi a cjanu c'ü ri ts'iquë c'o nte'e c'o.

Cjá nú ngüijñi e Mizophjimi c'ü ro dyät'ä 'na na ndä nte'e, o c'ü ro ngama xe rrä ndrrä c'o nte'e. Bueno, o ngama c'uä e Mizophjimi c'o nte'e c'o ma ndä'ä, c'o mi xijji huëma. Nuc'o, 'ma mo ëjë c'ü e trrareje, 'ma mo chjotü e Mizophjimi co ndeje vã cja ne xoñijömü, o ngobü c'o, o chjotü anguezeli. Nguec'uä rí nuji yo pa dya, xe quitjo c'o o ndo'dye anguezeli, o c'o o trrando'dye anguezeli. Nuc'o, o dyögü cja jõmü, o dyögü cja jõmü, nu jā na puncjü xijömü, nguec'uä jā

ya ra ndajme c'ü, ya ndo rí chäjätjo ra ma'a cja o ngumü, ra jā nzí patjo rí 'ñeje, ndé xitsijme a cjanu —ra 'ñembeji c'ü e t'i'i.

C'ü e t'i'i, dya ra ndünrü, o 'ma ra ndünrü, ra mama:

—Cao que dya rí sigö ndixü, pues dya rí mbennec'ö rá cjagö c'o —ra 'ñeñe c'ü e t'i'i.

Cjá rrü ña'a c'uä na yeje c'ü e ndixü, ra xipji c'ü o t'i'i:

—So nguec'uä rí xi'ts'i rí dyärä rí jñurü, nu 'ma dya in jün o t'opjü, na jo'o rí xipji rí ma'a a Bondö, rí ma jyodü o t'opjü. Rá magö ra márrtixi rá ma ätäbe c'ü e jña, ya rá pä's'äjme jinguä rá ma'a, jinguä rá ma örüji c'ü e xunt'i. Nza cja dya, dya rí jünji o t'opjü, pe rí ma'a a Bondö rí ma jyodü nu c'ü rga ma cjagö c'ü e t'öte —ra 'ñembeji c'ü e t'i'i.

Tonce ya ra mama dya c'ü e t'i'i que ra ma'a entro de ye pa'a o entro de jñi pa'a. Tonce ra ma'a c'ü e márrtixi c'o tita, ndo tunüji o pare o ngueje o t'apjü 'ma ra ma nutjoji c'ü e xunt'i, entonce ya ra xijji pjë mama c'ü e t'i'i, xo ra xijji que ya mbedye o ma'a c'ü e t'i'i o ma jyodü o centago.

Ra sido ra ña'a c'ü o nana c'ü e t'i'i rgá mama:

—Nza cjazgöjme, dya pjöxcüjme o cjimi, dya rí jünjme ne centago, pero o ma'a c'ü e t'i'i o ma jyodü. Nu 'ma ra ëjë, ya rá pä's'äji dya c'ü e pa'a jinguä, nguec'uä rá penpejme 'na jña'a ra ëjë rá ma chomüjme —ra 'ñeñe c'ü o tata c'ü e t'i'i 'ñe c'ü o nana.

—Dya be rí tjün'tc'üjme cjo “jā” cjo “jiyo”, cao dya ra üdü nu ngua, jo rí 'ñeji ra márrtixi —ra 'ñembeji a cjanu.

Ra ña'a c'uā c'ü ə nana c'ü e t'i'i, ra xipji c'ü ə nana c'ü e xunt'i, cjo sö ra ziji 'na ts'i mitsi c'ü ə tū'üji, c'ü ngue o pare.

Cjá rrü mama c'ü ə nana c'ü e xunt'i 'ñe c'ü ə tata:

—Nu 'ma ngue in vusto rí dyö'bü, nu 'ma jiyö; cao que dya be rí cjaji c'ü e jña'a, dya be rí tjün'tc'ü, ná pjë c'o ra mbeñe ne pjámilia, dya cjá ra ne'e ra ndünrü. 'Ma in vusto rí dyö'bü, rá siji —ra 'ñeñe c'o.

Pero nu 'ma ya ixj ta jñanda que ra neji, tonce ra mamaji que “jā”, ra dyö'büji cjá rrü ziji. Ra nguarü ra ziji c'ü e pare, cjá xo rrü ziji o xëdyi.

Cjá rrü 'ñeje dya c'uā c'o mench'i, c'ü ə tata c'ü e t'i'i 'ñe c'ü ə nana. 'Ma ra säji cja ngumü, ya ra xipjiji c'ü e t'i'i:

—Chjëtji —ra 'ñeñeji.

—Chjëtji —ra ndünrü c'ü e t'i'i.

Cjá rrü ña'a c'uā c'ü ə nana c'ü e t'i'i, rgá xipji:

—O ndüntüji dya, mama c'ü e xunt'i tjünrü, xo dyönngüjme cjo rí s'iyague c'ü. I tsjacü ró ma bëzhi i tse ín tsjacü ró sät'ä nu. Rí dyäärä rí mimi rí jñurü, i bëchqui ín tse, porque i tsjacü ró ma bëzhi ín tse. Ró ma öjtc'ü dya c'ü e xunt'i. C'ü e xunt'i mama que dya 'natjo ndajme rí ñegue, que dya 'natjo ndajme rí s'iya,

c'o ndé qui'i c'o ndo'dye c'o. Me na me'e na puncjü c'o ndo'dye c'o.

Bueno, pe cjijñiji c'ü me ma zëzhi c'o nte'e c'o. Na ngueje cjijñiji c'ü ijx mi c'ü's'ü 'na xijñö, cjá rrü ngö's'ü ə jyöjö c'o; dya xi mi sö'ö cjo ma jyü'ü c'ü e xijñö. Anguezeli me ma zëzhiji.

Nu c'ü e pjeñe c'ü cjijñi dya yo nte'e, nu c'o ə ndo'dye c'o nte'e c'o, ni jogü anguezeli, 'ma söji na ü'ü, 'ma söji ndötc'ijeme nza cja'a o rríuma, o 'ma nza cja'a texe ne ndötc'ijeme nu ngueje së'ë. Ra ngünjniji. Pärä, ɿpjë ndé ma pjiño c'o ndé chjanbaji? Bueno, ya päräji anguezeli; pärä, ɿjä ga tsjapüji? Cjá rrü ngos'üji jā ngue c'uā bübü c'ü e ndötc'ijeme c'ü sapü cja ə ngua 'na nte'e c'ü ri sö rríuma. Cjijñiji a cjanu c'ü jogüji 'ma.

iAh!, 'ñe ya xo ma jyombeñetjo ro mama. C'o nte'e c'o, me ma trrandä c'o. Nu 'ma ra vü'ü ndrräjma, zö ri ts'indäjma, jämätjo 'ma ri trrandrräjma, me mi sü'ü c'o nte'e c'o. Nguec'uā ixj mi obüji a jömü, ngue c'uā dya ra nüciüji c'ü e trrandrräjma, o ngue c'uā dya ra chunüji. Na ngueje 'ma ra vü'ü ndäjma, ra ya'büji a jömü o ra zi'ch'i, o ... dya rí pärä. Pero je a cjanu ga ngüijñiji.

Xo 'ñe c'o ə ndo'dye c'o nte'e c'o, cjijñiji c'ü xo ni jogü o mbizhi.

Bübü 'na bëzo c'ü je tsja a ma a San Pablo. Nu c'ü e bëzo c'ü, o mama, a manu cja ə jñiñiji o chöt'üji nu 'na nte'e c'ü ijxi ntero 'na nte'e, tsizhi texe ə cuérpo, ndeze cja ə ñi'i hasta cja ə ngua. Nuc'ü, mi ngueje c'o nte'e c'o.

C'ü e miño

Xo bëbüü 'na animale c'ü ni chjü miño. C'ü e animale c'ü, texe cja yo jñiñi a 'ñevä, rí pärägöji c'ü. Nuc'ü, nu 'ma ra säjä cja in nzungue, ra 'ñe mbö'tc'ü texe in äjnä, in nzöñi, o pjë c'o ma animale c'ü ra nde'tsc'e c'ü in 'ñegue, ra chjo'tc'ü texe. Ngue 'ma mi tûgue mixa 'ma, na ngueje dya i tsjacjuana, dya i ma tsjöt'ü, dya i ma sogü. O mi tûgue beñe, o pjë c'o pjëzhi c'ü mandaji cja nintsjimi. Nguec'o va tsja'a c'ü e ts'ita c'ü in ëjmegue, o xipji c'ü e miño. O tsja'a c'ü o cjimi c'ü e ts'ita c'ü, o ndäjä c'ü e miño ro ñe ro 'ñe tsja'c'ü a cjanu ro mbö't'ü yo animale, ngue c'uã rí mbeñegue c'ü dya ra sö rí dyonpütjo c'ü e ts'ita c'ü in ëjmegue, c'ü dya rí ma rí ma sopcü c'ü o mixa anguezze, o c'ü o beñe.

Nu c'ü e miño, nu 'ma sürüji, ra mbö't'üji. Bueno, mamaji 'ñechjë texe c'o o ts'ingue c'ü e miño, y xo 'ñe c'o o xipjadü. Nu 'ma ra ëji ra 'ñe zürüji cja cöt'ü, o ngue cja batjü, ijk ta xüns'üji nu jää ra mbö't'üji. Bueno, texe ra mbe'ch'eji na jo. Cjá rrü jñünüji a ma a Bondö, ra ma ra ma mböji.

Bueno, mi mamaji a cjanu mi jinguã, pero dya rí pärä yo pa dya, cjo xe pöji c'ü e miño o jiyö. Mamaji na ts'i péraso más o menos de cinco por cinco centímetro, ni muvi na puncjü merio, nu c'ü o cola c'ü e miño, cjá ná 'ñe c'o o ngõ'õ. Bueno, nguejxtjo c'o xe nda ni muvi c'o. Nu c'ü o xipjadü, texetjo cja pjeme, cja xütjü, dya nda ni muvi nza jää c'ü ni muvi c'ü o cola, eñeji a cjanu.

Cjá rrü tsja'a c'uã c'o mench'ijuë, ra xõcüji c'ü e xunt'i jää c'o ra ma cjogüji ndo 'na cuarrto, cjá rrü dyönüji cjo ra ndünrrü ra chjüntüvi c'ü e t'i.

'Ma na jë'ë jää tsja'a c'ü e t'i'i, bëbüü 'ma ra mama c'ü e xunt'i ra xipji c'ü nu nana:

—¿Pjë rá ma cjagö nu? Dya rá tjünrrü, dya rá magö. Nu 'ma rí chjünrrü, rí ma'a, porque nuzgö dya rá magö —ra 'ñeñe c'ü e xunt'i.

Pero xo bëbüü 'ma ra tsja'a c'ü e xunt'i ra mama ga cjavä:

—Pärä, dya rí pärägö. Nu 'ma in ne'e rí chjünrrüji, pero xipji cjo xo ra s'iyazüji, cjo dya ra s'iyazüji. Dya 'natjo ndajme c'ü ra 'ne zinzgöji, cjá ndo rrü ndrräcjätjoji. 'Ma ya ra mezhe o pa'a, dya cjá ndo rí ñagöbe o t'i c'o, dya cjá ra säcjäji —ra 'ñeñe c'ü e xunt'i.

Cjá rrü ma xipjiji c'ü o nana c'ü e t'i:

—Ne pjámilia mama ne'e ra ndünrrü, pero dya pärä anguezze cjo rí s'iyaji cjo dya rí s'iyaji. Ná 'natjo ndrrajme rí sidyiji, ya ra xõrü münü c'uã, ya ndo rgua täncätjo ín ch'ijjuë —ra 'ñeñe c'ü o nana c'ü e xunt'i.

Ya ra mama c'uã c'ü o nana c'ü e t'i:

—Nu 'ma xo tööt'ü o mü'bü nu in pjámiliague, jo xo rá s'iyajme, dya rá cjapüjme ra sufre; dya xo cja'a c'ü ín ch'igö, jo rá zopjü —ra 'ñeñe c'ü o nana c'ü e t'i'i 'ñe c'ü o tata, ra ndünrrü ga cjanu rgá mama c'o.

Ya ra xijji dya c'uã c'o mench'i:

Ra mama c'uā c'ü e t'i'i:

—Nuzgö dya be rí ne rá chjüntcö. Dya rí jyonngöji o ndixü; dya be rí ne rá chjüntcö dya. 'Ma ya rá ne rá chjüntcö, jo rá jodütsjë, ya jo rí ma dyötcüji c'ü rá negö —ra 'ñeñe c'ü e t'i'i.

Pero bübü 'ma ra mama c'ü e t'i'i:

—So, na jo'o 'ma rí ma dyötcüji, xo rí ne rá minc'öbe c'ü e xunt'i. Pero nu 'ma dya ra ndünrüji, dya rí tsjapü a juërsa —ra 'ñeñe a cjanu c'ü e t'i'i.

'Ma ra möji cja ọ tata c'ü e xunt'i, ra zät'äji, ra zënguaji jā c'o nzī nte'e c'o na cā'a. 'Ma ra nguarü ra zënguateji, ya ra mama dya c'uā c'o dyöte:

—Põnngütjo tío, rvá ëgö rvá ötü e Mizhocjimi cjá na mboncjü ni t'ëcjañömü, rvá 'ñe nä'sc'ö e tata a jens'e, cjo dya mi töt'ü ọ mübü nu in pjámilia ro ne'e ro chjüntüvi ín pjámiliagö —ra 'ñeñe c'o mench'i.

Ra ndünrü c'ü e mench'ijuë ra mama:

—Pärä, dya rí pärägö. Nu 'ma ra ndünrü ín pjámilia, o 'ma dya ra ndünrü, dya ra sö'ö rá cjapügö a juërsa.

Ra ndünrü c'ü e mench'i:

—Cao jā rvá ëgö, dya rvá jün o za'a, dya xo rvá cágö o tjünjmü. Nu 'ma xo ra ndünrü ni pjámilia, xo rá cja'a c'ü e jña'a. Nu 'ma dya ra ndünrü, dya sö'ö rá cjapügö a juërsa —ra 'ñeñe c'ü e mench'i.

Pero dya ne tiempo dya, o yo pa dya, dya cjá rí ärägö cjo xe ra mamaji a cjanu c'ü pa pöji miño a ma a Bondö. Nguec'uā nguejxtjo c'ü e jña'a c'ü ra sö rá xi'ts'iji jā ga cja c'ü e miño.

iAh! Pero ya rvá cjuarü ró ña'a, pero xe bëzhtjo xe 'na jña c'ü xe ra sö rá xi'ts'iji.

Bueno, c'ü e miño c'ü ma mangö, nu 'ma ra sädä cja ngumü, nu 'ma ra jñanda c'ü cás'ä na jens'e c'o äjnä, o ngue ngöni c'ü dya sö'ö jā rgá zürü, dya sö jā rgá pjongü ra mbö't'üji, mamaji ra jyät'ä ọ jñü. Nu c'ü e jñü'ü, me na zëzhi, pero dya zëzhi nza cja ndäjma, jiyö; sinu que cjapü como nza cja 'na s'ocjimi c'ü dya jo'o. Y ra tsjapüji ra ndrrögü c'o äjnä, ra ndrrögü c'o ngöni. Angueze c'uā, ya ra sö ra dyëdyi ra mbö't'ü c'o.

'Ma ngue ndenchjürü, ra tsja'a c'ü e miño ra xopcü cja ngumü y ra dyëdyi; na jo rgá ngät'ä a ñi'i c'o ts'i animale c'o. Mamaji na jo ga mötji c'ü dya pjë pizhi nada c'o ndenchjürü; chjëntjui cjó c'o ri edyi c'o animale c'o. Je a cjanu ga tsja'a c'ü.

Pärä, jā je ga cja'a c'ü e animale c'ü? Rí cjijñiji ná ri ngueje c'ü cjapü ọ dyo'o c'ü dya jo, o ná ri dyojui s'ocjimi c'ü e animale c'ü.

Xo 'ñeje, nu 'ma mi sürüji mi jinguā, dya mi bübü zápjü, o dya pjë mi bübü c'ü ri pjäjjnä, c'ü ro chötü c'ü e miño c'ü ro ndu. Mi jyodü c'ü ro pjö'sbüji na puncjü como 'na dieciocho o 'na veinte bëzo. Nguec'uā ro ma zürüji c'ü e miño c'ü, ri jünüji o traza 'ñe o ts'iza, bueno xo 'ñe o tjünjmü. Y 'ma ra chjëji,

ya ra mbuäräji co za'a. Ya je nguejnu je ra zürüji nu, ra mbö't'üji.

Pero dya yo pa dya, dya cjá je a cjanu. Yo pa dya, ya ngue co zápjü yo pjäjjnä yo ni pjat'üji. Ya na cjuana, jā, pö't'üji dya. Pero nu 'ma cjá vi ujsatjoji yo zápjü, mamaji que c'ü e miño me mi pjëchi jā rvá tsjapü, ngue c'uā dya ro pjäjjnä c'o zápjü; mi cot'ü co o jñü anguez, y dya mi pjäjjnä c'ü e zápjü. Mamaji mi cjíjjniji a cjanu. Pero nudya, ya iyö dya. Na ngueje ya xe nda na zëzhi e pólvora dya, ya xe ra sö ra tsjapü ra pjäjjnä.

Je a cjanu ga tsjapüji c'ü e miño.

C'ü e c'íjmi c'ü ni chjū'ü pozü

'Ñe xo bübü 'na c'íjmi c'ü ni chjū pozü. Bueno, rí textjoji a 'ñevä cja yo jñiñi, xo rí pärägöji c'ü.

Nu c'ü e c'íjmi c'ü, nu 'ma jā c'o rgui chjëvi cja juäjma, o ngue cja batjü, y nu 'ma in tügue mixa, chjënjui nza cja c'ü e miño c'ü. Xo 'ñe 'ma in tügue beñe, o dya in pague a mixa, dya in pague cja nintsjimi cja c'ü in ts'ita rí ma'a rí ma dyötü c'ü ra mböxc'ü, o rí ma sopcü yo'o, o rí ma sopcü ndäjnä, o pjë c'o ri pjëzhi, 'ma dya i mbeñegue c'ü in ts'ita.

Nu c'ü e ts'ita, ngue c'ü ra tsjapü c'ü e pozü ra ma'a, ra ma zü'c'ü, o rí ma chjëvi cja batjü, o jā c'o ra sö ra zü'c'ü. Bueno, dya ra mbedye c'ü e ts'ita cja c'ü e nintsjimi, iyö. Pero cjíjjniji c'ü ngue c'ü o cjimi c'ü e ts'ita c'ü ra tsjapü ra ts'axc'ü c'ü e trac'íjmi c'ü, y ra zac'ü. Xo mamaji c'ü ijx ta jyä in ts'ijñi c'ü dya

C'uā jā ga ts'a'a o chjüntü cja yo jñatjo

Querido lector, en este relato usted se dará cuenta de la diferencia que hay entre nosotros los jóvenes mazahuas de estos tiempos y los del pasado. Cuando usted lea este relato, sabrá cómo los padres de los jóvenes del pasado se oponían o aceptaban las decisiones de sus hijos para formar su propia vida. Los padres tenían que seguir ciertos pasos para pedir la mano de la novia del muchacho. Luego del pedimento se hacía la boda, si es que el muchacho era aceptado, y con el paso de los tiempos se hacían los bautizos de los hijos.

Si usted lee este relato, se dará cuenta del porqué a veces se enoja la mamá de la muchacha cuando sabe que su hija se va a casar. Hay algunos pueblos mazahuas que todavía siguen esta tradición.

Este relato se basa en una grabación que fue hecha alrededor del año 1962.

• • • •

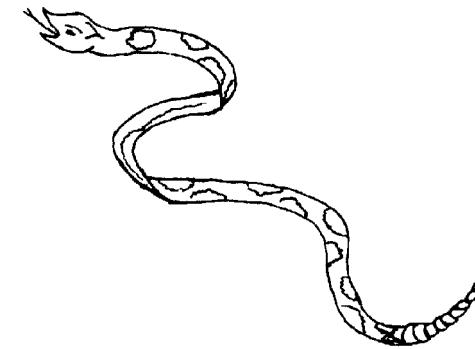
Rá xi'ts'iji dya 'na jña'a, c'uā jā ga cja'a 'ma jodü o su'u 'na t'i'i, o 'ma jonbüji. Pero yo jña'a yo, dya ngue o bëchjine, na ngue ijxi mejme ts'a'a yo, ya ndé ró nu'u ró pärägö yo rí xi'ts'igöji, ijxi na cjuana cjaji ga cjanu.

Q tata c'ü e t'i'i, ot'ü janda cjó ngueje o tata c'ü e xunt'i, cjá na mama:

—Ne bëzo siji 'na xunt'i nu. Rí ne rá ma ötpügö ín ch'i'i ra chjüntüvi c'ü; rí ne rá cjagöbe sjäjnä nu —ra 'ñeñe a cjanu o tata c'ü e t'i'i.

Cjá na xijji c'ü e t'i'i:

—Rá ma öjtc'ü ne ndixü rí tsjapü nin su'u, chü —ra 'ñeñe c'ü o tata.

tjō'ō 'ma, o 'ma cjó c'o ra nguich'ī o t'o'o, nu'ma,
ngueje o t'opjü c'o ra ndōji o ra chöt'üji.

Nu 'ma cjó c'o ra nguich'ī c'ü na si'i o t'apjü
c'ü ijk na pjödü c'o ə pjügü, nu'ma, ne ra mama c'ü
na jo'o rgá ndōjō o t'opjü 'ma ra ma mbö'ö o guante,
o xo ngueje o meria o pjë c'o ndé ri pö'ö.

Bübü o nte'e c'o mama, 'ma cjich'ī o t'ijī, ijk ta
zädä c'o ya rguí nguich'ī, pero xo bübü c'o mama,
c'ü dya sädä nzá texe c'o t'ijī c'uā jā nzī ga
nguich'iji.

Je ga cjanu ga mama yo nte'e, c'ü ne ra mama
yo t'ijī. Natsc'e, ɿjā ga cja gui mamague c'ü ne ra
mama c'o t'ijī c'o in cjich'igue?

cjá ri tjümbeñgue. Nu 'ma dya ts'i rgui nuc'eki, nu'ma,
mamaji ra tsja'c'ü ra pjänt'ä in cua'a c'ü o za'c'ü. Y ra
tsja'c'ü me ra zärä in mü'bü c'ü me ri sö'ö dya rí sëchi;
je a cjanu rgá mbö'tc'ü. Pero nu 'ma ra nuc'ü 'na nte'e
c'ü pärä pjë ma 'ñechjë c'ü ra dya'c'ü, dya rí chügue
'ma. Pero ya yo pa dya, ngueje cja doctor ra sö ra ma
nuc'eki, y ra sö ra jots'ü.

Nu c'ü e c'ijmi c'ü xiji pozü, ngue 'na c'ijmi c'ü
me xo pjëchi na jo, o pärä na jo pjeñe jā cja rgá tsjapü
'na nte'e. Nu c'ü ə xipjadü c'ü e c'ijmi c'ü, 'ñe c'ü ə
ts'ingue c'ü, mamaji, mi jinguā xo mi bö'ö cja bótica o
cja farmacia, me mi pöji na puncjü merio. Pero yo pa
dya, dya cjá cjaji a cjanu; yo pa dya, ya 'naño ts'ë.
Nguec'uā dya cjá ni jyodü a cjanu c'ü ra zürüji o c'ijmi
ra ma mböji, o pjë xo ma animale yo; dya ni jyodü.

C'o nte'e c'o na s'o'o ə cjimi

Xo bübü c'ü cjijñiji nu 'ma cjá ni mintjo 'na ts'it'i
o 'na ts'ixut'i, 'ma cjá ts'iquë c'ü e ts'ilélë. Nu 'ma cjó
c'o ijk ta nu'u, ra mamaji: "iAh, me na jo'o ne ts'it'i!
iAh, me zötjo!" Bueno, me ra mäpäji me ra ndrrës'iji, o
pjë c'o ndé me ra tsjapüji. Dya ra mezhe pjë c'o ra
tsja'a c'ü e ts'it'i. Mamaji 'ma na zëzhi ə cjimi c'ü e

nte'e c'ü ra mama a cjanu, o na s'o ɔ cjimi c'ü e nte'e c'ü ra mama a cjanu, ngue c'uā rgá zö'dyë c'ü e ts'it'i c'ü, o c'ü e ts'ilélë.

Pero 'ma dya zëzhi ɔ cjimi c'ü e nte c'ü, 'ma na jonte c'ü e nte c'ü, o 'ma dya cjijñi c'ü pjë ra tsjapü c'ü e ts'ilélë, nu'ma, dya ra tsja'a c'ü e ts'it'i 'ma. Pero 'ma na zëzhi, ya rí xi'ts'iji que jā, ra tsjapü na s'o'o 'ma. Bueno, ra huë'ë y ra ndütü ɔ jne'e. Y ra huë'ë, me xo ra chana. Bübü 'ma ra zö'dyë c'ü e ts'it'i, y dya ra chöt'üji 'ñechjë. Nu 'ma dya ts'i rguí dyät'äji, ra ndü'ü c'ü e ts'it'i, o c'ü e ts'ilélë.

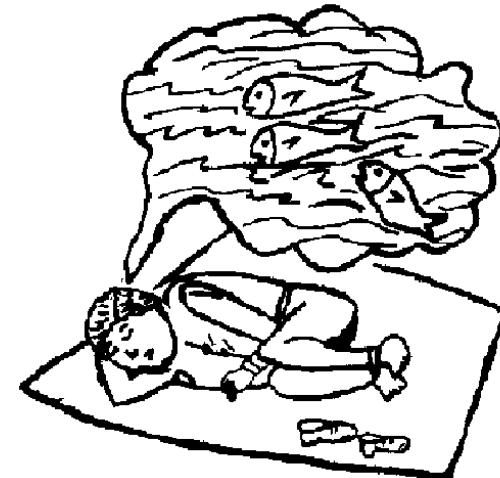
Je xo a cjanonu na puncjü ts'ingöñi, o ngue ts'i äjnä 'ma cjá ts'iquëji, 'ma cjá èntjo 'napa o yepa, o hasta cjá èdyi 'na zana. Nza jā c'ü e ts'ilélë, 'ma cjá o mimi, hasta 'ma cjá ra zö'ö 'na cjë'ë, xe ra sö ra tsjapüji a cjanu 'ma. Pero 'ma ya ra cjogü 'na cjë, iyö 'ma. Je a cjanu c'o ts'i äjnä 'ñe c'o ts'ingöñi; 'ma ra zö'ö como 'na zana, dya cjá ra sö ra ndütü ɔ jnech'e 'ma, 'ñe dya cjá xo ra ndü'ü 'ma c'o.

Je xo ga cjanu nza cja yo zanoria, o coliflor, o aselga, o pjë c'o pjëzhi yo c'ajna yo dya nda ga zëzhi a 'ñevä. Nu 'ma cjó c'o ra ndüjmü yo, ra mbes'eji, me ri jotjoji, ya rrí ts'inoji. Pero 'ma cjó c'o ra nu'u 'naja o yeje jñi nte'e c'ü ra mamaji: "iAh!, me na jo'o yo i podügue. ¿Jā je vi tsigue yo? ¿Cjó dya'c'ü yo?" o "¿Jā vi pönnce yo? Nuyo, me na zö'ö, me rí negö na puncjü yo",... Huënu, bübü 'ma dya ra xi'ts'i a cjanu; bübü 'ma ra jñaxtjo c'o cjogü, ra mantsjë a mbo ɔ mü'bü anguezoji, ra mamaji: "iAh!, c'ü e bëzo c'ü o

'Ma cjich'iji o c'ijmi, mamaji ngueje 'ma cjó c'o ra jñü'sp'ü o bëchjine c'ü e nte'e c'ü ra nguich'í ga cjanu. 'Ma ra nguich'iji 'na 'huë'ë, o xo ngueje 'na zambo, nu'ma, mamaji c'ü ngueje o tje'e c'ü ra zürü c'ü e nte'e c'ü ra nguich'í ga cjanu. Pero 'ma cjó c'o ra nguich'í 'na cuchi, nu'ma, mamaji pjë c'o ra pönbüji c'ü e nte'e c'ü o nguich'í ga cjanu. 'Ma cjó c'o ra nguich'í ɔ pjojo o nte'e, nu'ma, ngueje 'ma mamaji, majxä c'ü ot'ü pa'a, pe vi zadüji c'ü e nte'e c'ü o nguich'í c'ü e t'ijí c'ü.

'Ma xo cjich'iji o quijñi, o s'önü o xo ngueje o tjézhë, nu'ma, mamaji, majxä pe cjó c'o ra chü'üvi c'ü e nte'e c'ü, c'o pa'a c'o va ëjë. Pero 'ma ra cjogü 'nanzo y dya cjó ra chü'üvi, nu'ma, dya cjá pjë ra tsja'a 'ma, c'ü e nte'e c'ü o mbë's'i c'ü e t'ijí c'ü.

Pero dya texe c'o t'ijí ne ra mama c'o na s'o'o c'o ra ts'a'a, na ngueje 'ma cjó c'o ra nguich'í o jmö'ö, nu'ma, mamaji c'ü ra jñüs'üji na puncjü o

C'uā jā ga mama c'o nte'e c'ü ne ra mama yo t'ijī

Esta narración trata de cómo nosotros, la gente indígena, interpretamos nuestros sueños.

Cuando soñamos algo, para nosotros es una premonición, o sea, que el sueño nos advierte de algo que va a suceder, ya sea bueno o malo. Por ejemplo, el pez en el sueño tiene un significado específico, así como el aguacate, la víbora y otras cosas.

• • • •

Ndeze ya mezhe na puncjü o cjë'ë, c'o nte'e mamaji c'ü ngueje yo t'ijī yo mama pjë pjëzhi c'o cjá ra ts'a'a; bübü 'ma sädä c'o cjich'iji, bübü 'ma jiyö. Nudya rá xi'ts'iji, c'uā jā ga cja ga mama c'o nte'e c'ü ne ra mama yo t'ijī.

'Ma cjó c'o cjich'í 'na miño, nädäji c'ü ne ra mama c'ü ngueje o tjijmi c'o ra bübü. 'Ma cjó c'o cjich'í 'na jñiñi c'ü dya cjó bübü, nuc'ü, ne ra mama 'na capusanto, o sea, cjó c'o ra ma dyögüji ga manu.

'Ma cjó c'o ra nguich'í o tjöméch'i o xo ngueje o ndënsë, nu'ma, ne ra mama c'ü ngueje 'ma cjó c'o pedye pa pö'ö c'o pjë ät'ä, dya ra ndöjö o t'opjü, me ri dyoxne jā ri nzhodü, o sea, ri sãnt'ä o xo ri ne'e o ndeje, pero dya ri jün pjë rguí ndömü c'o ra zi'i.

'Ma mamaji cjó c'o ra ndü'ü, ngueje 'ma cjich'iji vá tujmüji, o 'ma tögü o s'ibi, o xo cjich'í o pjonzhünü, o ngueje o doc'a, o 'ma jiyö, ngueje o mbäquïjni, o xo ri ngueje o ndäjnä, o 'ma na huampüji o tjö'ö; nzá texe yo t'ijī yo, ne ra mama c'ü ngueje 'ma cjó c'o ra ndü'ü.

ndüjmü yo, o c'ü e ndixü c'ü o ndüjmü yo, me na jo ga nguïjjñi; chjā jā va tsja'a", o "Me rí negö yo planta" o "Me rí negö yo c'ajna yo; quera ri nguezgö". Bueno, ra jyäcä a cjanu. Y dya ra mezhe c'o c'ajna c'o; nu 'ma ra zö'ö como 'nanzo, ya ra mbürü ra s'odüji, ya ra mbürü ra c'a't'üji, dya cjá ne ra teji, bübü 'ma hasta ra ndüji. Bübü 'ma dya ra te'e ne ri 'na; bübü 'ma como 'natjo yetjo ra te'e. Je a cjanu ga tsjaji ga 'ñevä. Pero rí cjinnçö pe na zëzhi o cjimi c'ü e nte'e; je ga cjanu ga nguïjjñiji a 'ñevä, nguec'uā ga mamaji ra s'odü a cjanu c'o c'ajna, y ra ndu texe c'o.

C'ü cjijñi c'o nte'e 'ma cjó c'o ya'bü o bitu

Xo bübü 'na bezhe c'ü cjijñiji, zö ji ri mejme. Pero nuc'ü, na ri ts'ëtjo nte'e c'ü ri pärä c'ü e jña c'ü. Cjijñiji, nu 'ma ri pärägue ndëjxü, o sea, ri jät'ägue co za'a, o ngue co álambre c'ü ri jät'ä c'o in nzhëjxü, pero 'ma rí ts'o's'ü in blusa o in päßna, cjá rrí tsama cja 'na lado, o rí tsä's'ä jā c'o sö'ö rí tsä's'ä, 'ma jā c'o rga jyo'c'ü rí ma yabügue a xes'e cja in blusa o c'ü in päßna c'ü i tsämague nu, nu'ma, ngue 'ma mamaji, dya ra mezhe 'ma rí puärä na puncjü ni su'u, o rí xo'tp'ü o cji, o me ra zi'ch'i na puncjü. Je ga cjanu ga sö ga nguïjjñiji. Pero dya rí pärä cjo mejme o jiyö.

C'ü e sirena

'Ma ya mezhe a Concio cja c'ü ín jñiñigö, mamaji, ma o'o 'na sirena c'ü je vi 'ñeje a ma cja c'ü e trrazapjü a Lerma. Y 'ma ma o'o c'ü, me go nizhi na puncjü trrareje cja c'ü e trrazapjü a Concio. Me mi quentjo c'o nte'e, na ngue mi mamaji: "¡Ah!, ya ejë

'na sirena; ya bëbü na jo ndeje dya, xo ejë na jo dyebe”, mi eñe anguezoji. Bueno, texe c'o nte'e mi cjíjjñiji c'ü mi cjapüji na jo'o c'ü e sirena c'ü mi unüji tiempo me na jo, mi unüji cjë'ë na jo, mi unüji dyebe, mi unüji ndeje, bueno, texe.

Nu 'ma xõmü, me mi tõjõ na puncjü c'ü e sirena, me me zö'ö ma tõ. Nguec'uã nzá texe c'o nte'e, me mi quentjoji mi mamaji: “iAh!, ne sirena, me na zö'ö ga tõ. Me rí ne'e rá janda jã ga cja c'ü xijji sirena.” Pero 'ma ndempa, dya mi jandaji; mi nguejxtjo 'ma xõmü mi sö ro dyäräji c'ü jã ma cja ma tõjõ anguezze. C'o tsja a Nguemarü, mamaji o jñandaji ndeze a Nguemarü hasta cja c'ü e zapjü c'ü, o jñandaji co nu yo aparato yo tü'ü ingeniero. O unüji ngüënda c'ü na cjuana; jã, ma o'o. Texe c'o me Nguemarü mi päräji c'ü ma o'o sirena a ma cja c'ü e zapjü a Concio, mi cjíjjñiji: “iAh!, yo menzumü a Concio, o ch'unüji na jo 'na suerte, o ch'unüji na jo, na ngue vá bëbü 'na sirena a manu cja o jñiñiji. Dya pjë ra bëzhiji, dya ra ndüji tjÿjmi, y me na jo. Pe ra rico yo nte'e yo, ra mbë's'iji na puncjü que na nguezgöji”, mi eñe anguezoji.

Bueno, xo ró unnc'ö ngüënda 'na nu pa 'ma cja mi ts'iquëgö, más o menos mi édyigö como 'na dyëch'a o once cjë'ë, más o menos ngueje mi mil novecientos cuarenta y siete c'ü e cjë'ë c'ü. 'Ma nzhä, 'ma rá pennc'öjme cja jneme, mi ärägöjme me ma zö'ö ma tõjõ a nde'e cja c'ü e zapjü jã c'o ma cja'a c'o hule. Me ma jo ma tõ, y me ma zö. Me mi

'Ma jiyö, cja ndënda cja ndënda ni 'ñeje ni ma'a. Nguec'uã dya rgá jüngöbe ne t'opjü; chjä dya, ya ndo ró ärä mamaji, ya ndo ra 'ñe zocüzüji o märjtomá ni. Leo dya rí jüngö dya. Dya rí pärägö cjo rá recevidogö c'ü e mbaxua cjo jiyö; dya rí jüngö. Ndo ni tsja dya, tĩ tĩ nu ín dyocjöbe.

- A: So, xipji ra chji's'i, ra ma'a a Zümi; nu a Santa María vá cja'a o bëpji. Chäji ra mua, ra ma pëpji nu; ya in pärä jã c'o ra chöt'ü 'na t'opjü; mamaji vá tõji dyëch'a mbëxo nu.
- B: Pere c'ü e tîlî c'ü cja'a nu, jã c'o ra ma ts'ë'ch'i o carro nu, nguec'uã rí sùpügöjme nu.
- A: Huënu, pe ya rá magö süngü, na ngue ya ndempatjo.
- B: So, ya xo rá magö tía, na ngue vá tepquegöji cja ín nzumü. Dya xo ró unü ngüënda jã va ndempa, nguejxtjo c'ü rma ña'a rma ñavi.
- A: Zënguaji süngü.
- B: Maxã tía.

rgá ciatjo c'uā, nza cja'a 'ma dya in jün hasta rí chūs'ü o ngüénda, rí chūs'ü o ngüénda c'ü rgui dyögü. Cjincjo rí mama ra ētjo c'ü ra 'ne ngui'chp'itjo a ne'e dya yo, cjá rrü zogütjoji rrü mötjoji cja o ngumüji. Jā cojsa nudya ya ndé pantiōnü. Bübü o dyoji yo, jā c'o nzhadü ín ts'inzihünügö hasta me trra 'huacüzügö por o culpa c'ü dya ijxi ärä nu ín dyocjöbe.

A: iOh!, ndaco c'ü ndo mi xīragö mi si'i c'ü. Pero ya ra mbeñe, ra mbedye ra ma'a, ra ma'a c'ü, 'ma mi pedye mi pjös'ü o Cjimi c'ü. Nguec'uā xo rí zopjügö yo ín ch'i'i ra tsjaji na jo'o, ra jyëziji yo tī'i, ra jyëziji. Dya ra ndörüji cja jā c'o pjë jandaji, cojsa yo pjë c'o ra ndörüji; na sütjo yo, dya nda jo'o yo. Me sa trri 'huapcügöji ga cjanu, dya pjë ra ndörüji.

B: Jā, so c'ü ín ch'igö, de c'ü pjë c'o ri tjörü, dya pjë tjörü. Tī'i nu ín dyocjöbe, pero so ri tī'i, ya ra ejë jā c'o ra zät'ä, jā c'o ra oxü, pere dya pjë ra ndörü, dya cjó pjë ra reclamaozü nada.

A: So nuc'ü sī, pe dya jo'o nza cja 'ma ejë o dyebe, yo sājā yo cāmaji, jā c'o ra zo'o, ya ra jyas'ü o Cjimi jā c'o rí ma chöt'ü ya rgua 'manatjo. Pjë xe jo in pārā c'ü rí tsjaji, jā c'o ga cja dya ndo gui tsäräji, dya in jünji 'na centago, hasta ra ndü'c'üji 'na ngüénda, na nguejetjo c'ü na nhane na nhaneji.

B: So ga cja c'uā c'ü ín dyocjöbe, mbenchi ra chöt'ü 'na t'opjü, hasta ji ra nu'u ra ndrreze, cjá ra mimi.

quentjojme puncjü, cjá rrü önnögjme c'o tío nu c'o mi jítscöjme jā cja ma nemegójme, ró xicöjme: "Pārā, pjë pjëzhi c'ü nzhä'mā nzhä'mā rí ärägöjme a jñech'e cja ne zapjü, nu 'ma rí pedyegöjme ts'ë a tji? Me na tō, y me na zö ga tō." Cjá nú mama anguezeli: "iĀjā!, che'ma, rá pedyexäji rá jandaxäji, y rá äräxäji." Cjá nú mbedye c'o tío c'o, o dyäräji, ró äräjme rí texejme. Cjá nú mamaji: "Jā, na cjuana ngue c'ü e sirena c'ü mamaji a o'o vā cja ne zapjü. Ngue c'ü na tōjō c'ü me na zö'ö ga tō", eñe c'o tío c'o. Nguec'uā nguejxtjo c'ü ra sö rá xi'tsc'öji ne jña nu, na ngue ró ärätsjëgö. Dya cjó ra sö cjó ra xitscö c'ü cjó xo xitscö, jiyö; nguezgö ró ärätsjëgö.

C'ü e c'ijmi c'ü xijji s'ocdyë

'Ne xo mamaji bübü 'na c'ijmi c'ü xijji s'ocdyë. Bueno, a ma cja c'ü e jñiñi a ma a Concio mamaji, pero dya rí pārā cja yo 'ña jñiñi cja yo jñatjo. Mamaji c'ü e c'ijmi c'ü, ra sö ra nguich'i a mbo'o cja 'na ngumü jā c'o ri bübü 'na ts'ilélë. C'ü e c'ijmi c'ü, ra ma ra ma zipi c'ü o chichi nu c'ü ri si'i c'ü e ts'ilélë. Bueno, ra nguich'i y dya cjó ra sö'ö ra unü ngüénda jā rgá nguich'i, na ngue, ngue 'na s'oc'ijmi. Bueno, mama yo nte'e c'ü pe dya jo'o c'ü e c'ijmi y pe ngue c'ü o cja'a c'ü dya jo. Na cjuana pe cjjñiji bün 'ma nguetsjë c'ü dya jo'o c'ü e c'ijmi c'ü xijji s'ocdyë. Na ngueje ra ma ra ma zipi c'ü o chichi c'ü e ndixü c'ü ri si'i c'ü e ts'ilélë, ra dyo'o a mbo cja pjeme c'ü e ndixü, y dya ra zö'ö. Me rrā ījī rrā ījī c'ü e ndixü, dya ra zö'ö, zö cjó ra ña'a.

Pero c'ü e c'ijmi ra tsjapü na s'o'o c'ü e ts'ilélë, ra ngä'tp'ä cja o ts'ixiñu c'ü e ts'ilélë c'ü o ñipjixi c'ü e c'ijmi, nguec'uā ra tsjapü nza cja 'ma ri venenu. Bübü 'ma ra ndü'ü c'ü e ts'ilélë como 'nanzo o yenzö, o 'ma jiyö, ya me rguí pichpi o cjimi c'ü e ts'ilélë. Mamaji ra mbiürü ra zö'dyë, ra mbürü ra pizhi hasta que ra 'ñe'sp'e o nguejme, dya ra te'e c'ü e ts'ilélë. Pero 'ma cjó ra bübü 'na nte'e c'ü ra nde'be c'ü e c'ijmi, 'ma ya unü ngüënda c'ü me na huë na huë c'ü e ts'ilélë, xomä xomä me huë, na ngue 'ma go ejë c'ü e s'ocdyë va 'ñe sipi c'ü o chichi c'ü ri si'i c'ü e ts'ilélë, bueno, nu 'ma a cjanu, ya ra unü ngüënda nza cja cjó c'o ch'ängumüji, ra dyönüji: "Bueno, ćpjë cja nin ts'ilélë nu xomü xomü huë, xomü xomü huë, y ya me tü'ü ga huë? ćPjë in cjapqueji nu?" "Dya pjë rí cjapcójme nada. Dya xo rí sögójme cjo huë cjo iyö." "Jä, huë nu." Entonces, bün 'ma ra tsja c'ü e nte'e c'ü ri ch'ängumüji nu c'ü e ndixü c'ü ri siji c'ü e ts'ilélë; nu c'ü e nte'e c'ü, ra ejë ra 'ñe nde'be cja ngumü o cja ngojxtji, ra dyärä 'ma ya na pjürü na huë ra jyëzitjo. Nu 'ma ya na huë na huë na puncjü, 'ma ya tantia c'ü e nte'e c'ü, ya na sipi, cjá rrü cjogü na zëzhi. Bün 'ma mamaji tööt'üji c'ü e s'ocdyë, cjá rrü mbö't'üji.

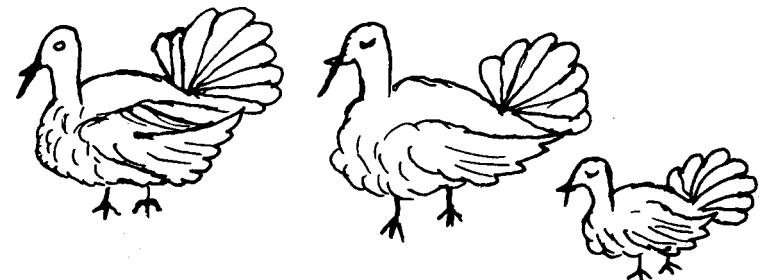
Pero dya rí pärä cjo mejme; dya rí nu'u, dya jä rí nugö a cjanu. Pero bübü yo mama je a cjanu ga ts'a'a.

Bübü 'ma dya ra mbö't'üji c'ü e c'ijmi; bün 'ma je cä'ä cja mbäquiñi, o cä'ä cja 'huarü, o jä c'o cä'ä

B: Rí nugö yo 'ñaja; me jä'tä jä'tä o tjö'ö yo, pärä jä je ga ciazgöjme.

A: Huënu, pere rí mangö xe jä't'äji na puncjü yo, pere xe jo ndo 'ñiembe ya xe surüji c'ü e t'opjü, ya ni ndömüji c'ü e ndéchjö, jünji. Cuenta que ya ijxi ot'ü tómüji dya ga cja c'ü e ndéchjö. Pere nu nu cjá in tómü nza cja'a dya yo äjnä, yo ngöñi, dya cjá ne'e ra te'e dya yo, nza cja c'ü me ni tsja ni tsja yo. Ya nutscö, ya ijk tí mamagö, ya ē tjis'iji nu o nguemeji, ya ē sötjo na yeje no o ngueme, nza cja c'ü ya me ni mbuätcötjo ne ts'ingueme.

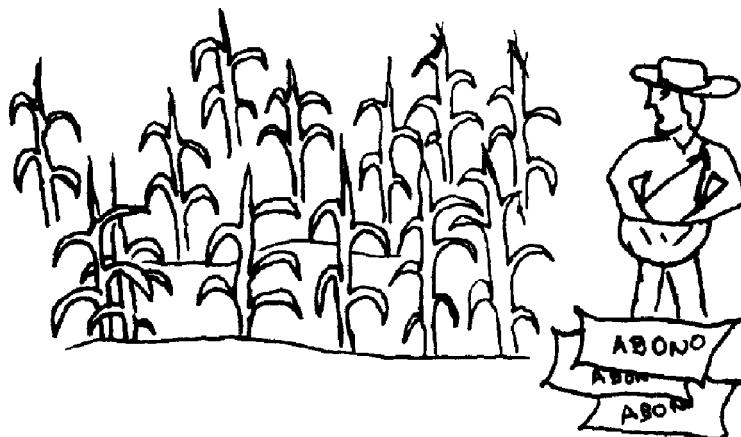
B: Xo rí chömbü dya yo 'ñechjë dya yo pjë c'o mamaji. Nuyo, si jä ndo rá jüngö c'ü ndo rá mamagö me ndo jotjo ga te'e yo in äjnägo. Cja c'ü me ndo ni nhänngüe ni nhänngüe yo äjnä o ngöñi, ndrrajme te'e; cjá ra c'agü, ndrrajme ra teji. Jä, ngueje yo rrä tómügöjme ts'ë in bitujme,

rrä tómügöjme ts'ë abono yo. Ndo ni tsja'a dya nu in bëzogö, tü tü. Me trri huench'igö ra chji's'i yo trr'apjü yo si'i. Dya jo'o yo; jä c'o ndo ra tsjünt'üji ra ndrrüji pöma ra nguarü ra ndütjo, cjá

B: iOh! so, nutscö jā c'o rí sūrū rí pötjogöjme a bëpji. Bübü 'ma dya xi rí pöcjojme a bëpji; rí cjatsjëjme dya yo ín bëpjijme. Dya pjë ndo xo rga cjöt'üjme ne ndün'bëpji, 'ma rá ne rá jodüjme dya o mbëpji.

A: Pere, so rí xi'tsc'ö, so ya na nojo nu in ch'igue, rí chäcje jā c'o ra ma'a a Bondö o a Zümi nu. Dya cjá rí tsjogüji trávajo, co ma cjazgö c'uã mi jinguã, 'ma xe mi ts'iquë dya yo yeje ín ch'igö, jā c'o ndé mi cjogügö trávajo. Nudya, ni ri mama dya bëtsi dya, ni ri mama dya sobrazü dya. Ya pjöxcö Cjimi dya, sücüjme ne ts'ibitu, sücüjme ne ts'indëchjö dya. Ya ró tögöjme dya c'o rí jünjme dya. Ya ra zädä o bëpji, ya rá tõmögöjme ye ts'imapé, jñi ts'imapé abono, 'ma ya ra zädä ne tjäjtjö. C'ü rá cjagöjme, ya rá huápägöjme, ya rá já'tc'öjme. Xe rí nujme xe nzhogü ín trávajogöjme. Pere 'ma jiyö, jā c'o rgá tõjmögöjme re, ga ma'a yo ts'itjö.

cja yo trramundo jõmü. Nu'ma, 'ma cjó c'o xo ri xë'me cja nejmü, o cjó ri xë'me cja c'ü e jõmü, cjó c'o ne'e ra ndëtsi co cartilla c'ü e jõmü, ra jyät'ä a ma jā c'o ri chi'i cja juajma, bün 'ma ra chöt'üji 'na c'ijmi c'ü me ri nizhi o lechi cja pjeme. Nguec'uã cjijjñiji, ngue 'naja c'o s'ocdyë c'ü e c'ijmi c'ü. Nguec'uã nguejxtjo c'ü e pjeñe c'ü ra sö'ö rá xi'tsc'öji c'ü rí ärägö a manu, pero dya rí pärä cjo mejme o jiyö.

C'ü e llorona

Bübü 'na ndixü c'ü huë 'ma xõmü. C'ü e ndixü c'ü, ngue c'ü xijji e llorona. 'Ma nzhä'ä, como 'ma ra zünü jñincho o nzincho hasta como las tres o cuatro 'ma xõrü, o 'ma ya ndaxõrü, cjá ra böbü c'ü, dya cjá ra huë, ndeze 'ma ra zünü doce. Bueno, nu c'ü e ndixü c'ü, ngue c'ü xijji llorona, pero dya jo c'ü. Nu 'ma ra säjä cja in nzungue c'ü, ra 'ñe huë. Ra 'ñe s'ibi a t'ljí 'ma na ijí 'na ts'ilélë, o 'ma na ijí 'na ts'it'i c'ü na ts'inojo, ra zinbi o ts'icjimi c'o, ra põnbü y ra mbö't'ü. Nu'tsc'e dya rí sögue, me rrä i rrä ïgue, dya rí unnc'e ngüienda. Nu 'ma rí sö'ö, bün 'ma ya ni tsja a cjanu c'ü e llorona, ya ni zinnç'i c'ü o cjimi c'ü in ts'it'i, ra mbö't'ü.

'Ñe xo bübü 'ma jā c'o rí chjëvi, nza cja nu 'ma nzhänt'ä huë anguezze a ma cja batjü, o cja jñiñi. Nu 'ma ra pomüvi 'na bëzo o ngue 'na ndixü, o 'na ts'it'i, o 'na ts'ixunt'i, ra põnbü o 'niji. Bueno, ri cjijjñi c'ü e ts'it'i c'ü je ra zät'ä

cja ə ngumü, o ri cjijjñi c'ü bëzo o c'ü e ndixü je ra zät'ä cja ə ngumü, pero 'ñembe c'ü ijk ti nguetjo c'ü ə 'ñiji nu jā ri pa'a c'ü, pero dya rgá cjuana, ya ri 'naño 'ñiji. Ra tsjapü ra ma zo'o cja 'na ndare, o ra ma'a ra ma ndrrögü cja 'na trracöt'ü, o cja 'na dyä'ä. Je ngue nu je ra ndü'ü nu c'ü e nte'e, na ngue c'ü e llorona o pönbü o 'ñiji. Mamaji c'ü ijk mi nguetjo c'ü e 'ñiji c'ü mi sät'ä cja ə ngumü, pero dya mi ngue. Je a cjanu cja'a na puncjü bëpji c'ü e llorona. Pero je ngue c'ü dya jo c'ü cja a cjanu.

Nguec'uā nuzgöji ga 'ñevä cja yo jñatjo, rí cjijjñi c'ü dya ijxi jo'o c'ü e ndixü c'ü. Na ngue mamaji que 'ma huë'ë c'ü, ngueje 'ma huëpi c'ü ə t'i'i c'ü o mbö't'ütsjë anguez. Na ngue bübü o nte'e c'o mama que 'ma huë'ë c'ü e llorona, je mama a cjavä: "iAaay!, c'ü ín ch'igö, juëjme c'ü", eñe ga huë anguez. Xo mamaji c'ü ni tsja'a a cjanu c'ü, ngueje c'ü o zübü o cjimi na ngue vi mbö't'ü c'ü ə t'i'i. Je ga cjanu ga mamaji c'ü cja'a c'ü e llorona.

Nguejxtjo dya texe yo jña'a yo rí xi'tsc'öji, na ngue je ga cjanu ga mbeñe yo nte'e, 'ñe nuji c'o xo ts'a'a, nguec'uā ga mamaji. Nutscö, c'o rí nugö ts'a'a, ngueje c'o rí mamagö; c'o dya rí nu'u, dya sö'ö rá mamagö c'o. Nguec'uā nguejxtjo dya yo rí xi'tsc'öji; ya nguarütjo ne bezhe.

mangua, puera 'ma dya ät'ä c'o letra ni, na sadü na sadü, na trräťjo ra ejē cja ə ngumü ni.

A: ¡Oh!, ri cjijjñigö rguí nzhü'ü dya c'ü ra zadü, ejā ra ma dya c'ü dya ra s'adü? Poco dya yo jā cärä, 'ma mu xörü dya yo, ndé mi jotjo 'ma, ndé mi jotjo o chü'ü. Dya yo ndé mi lëlëtjo, 'ma mu sjöpü yo, so, tiene que o tjench'i, para que xo ro xörüji c'ü e letra. ¿Jā rgá xörütjoji dya? Pe xo nu'u dya c'ü e ndixü 'ma dya äräji; nguec'uā xo ga tjrrench'iji, leo 'ma dya cja'a c'ü e jmandago dya yo. ¿Poco dya xo rí huënc'higue dya yo, nza cja 'ma dya ne'e ra jñanda o äjnä, 'ma dya ne'e ra jñanda o ndenchjürü o nzhünü? Si rí 'ñech'e a börü, más nda trávajo 'ma. Bübüti o mbörü yo na zö'ö ə cjimi, na jonte; xo bübü o mbörü yo cjo ts'ë na s'o, ra jyëzi o nzhünü, ra jyëzi 'na burru. Me trri juëtsëgö yo ts'it'i yo rí nugö a cjanu. Nutscö zö me rí xëgöbe 'na xëdyi ín ch'igö, pere dya rá éch'ëgö a börü yo. Ndeze o zogüzü c'ü ndo mi xïra, jā c'o ndé rí cjagöjme o jmandago, pere dya pjë ra bëtscojme ne xëdyi, solo ne ts'ibitu, pe jā c'o bëtsigöjme nu pjë c'o rá sipijme ts'ë ín ts'ixëdyijme. Pero ne xëdyi, pero ne xëdyi, pe dya ra bëtsigöjme nu. Rí puöcjöjme a bepji, jo xo rí sät'ägö cja yo cjapü na jonteji. Bübü yo je ga cjanu 'na ts'ibos'itjo c'ü da'c'ü. Rí mamagö cjo xo na ngue ya jünji dya c'ü e sémilla, jā c'o ga ne'e ga tsjaji. Nuyo, dya ijk tí teñegö yo, xe rí teñegö dya yo cjapü na ts'ijonte.

- B:** So, dya rí pārāgō jā ngue c'ü nda ra xöpcö yo.
 Dya ijsx tí nugö yo. Na ngue 'ma ró tegö, dya mi pöcjöjme a scuela, dya jo mi tjëtsköjme, matc'ü dya c'ü ndo mi tatagö, dya mi jëtsköjme rá möcjöjme.
- A:** ¡Oh!, nutscö rí trräncjö yo ín ch'i'i anque dya ndrräcjö cja scuela c'ü ndo mi tata. Pere yo ín ch'igö, me trri nugö yo, na ngue yo pjëchi ra xörü, jā c'o ndé töt'ü o bëpjì yo. Me trri nugö, yo pjëchi ra xörü, jā c'o ndé xörüji; xo päräji ndrrexe c'o dya rí pärägoji.
- B:** So nuc'ü si jā, na cjuana, dya bëchjine c'ü in mama, na cjuana.
- A:** Cjimi jo rí jñandague yo, pere jo pa'a cja scuela yo, pere 'ma dya jo rí chägue dya yo ín ch'i'i...
- B:** Xo ni tsja'a, dya ni xöpü ne ndixü; ne bëzo, dya xo mezhe, mamaji ra xöpü yepa, jñipa, cjá na matjo; dyëvi édyitjo a Pare, pa cant'a ra xa'a yo. Más que 'ma ra nguarü ra xaji dya, cjá ndo rrü dyëdyitjoji dya nu a nintjimi, na cã'ã na cã'ã dya nu yo. Ts'i 'na yeje jñi'i letra va jüncügö pama nu ín ch'i.
- A:** Pe ya jo ni mbärä dya c'ü. Janda 'ma in 'ñetjo cja ngumü, cpjë jo in pärägue c'ü rí xöpügue yo? Dya jo in pärägue o xiscöma. Nza cjaçgö, dya xo rí pärägö, pere rí trräcjö, rí cjaçpö possible yo ín ch'i.
- B:** So, xi rí trrägö, ndo ni tsja'a dya nu, mangua, sú'ütjo dya c'ü e busu, dya ne ra ma'a ni,

C'o yeje ndixü c'o mi mama jā ma cja'a c'o o t'ivi

Este diálogo está basado en una grabación hecha por una mujer mazahua que aparentaba hablar con otra persona, para que en la grabación se oyera como si fuera un diálogo entre dos personas.

Trata de dos mujeres que hablan de sus respectivas familias. Una de las mujeres es viuda y el esposo de la otra vive, pero es borracho y por tal motivo pasan muchas privaciones. Los hijos de ambas tienen que trabajar o dedicarse al comercio para que más o menos “la vayan pasando”, como dice el dicho.

• • • •

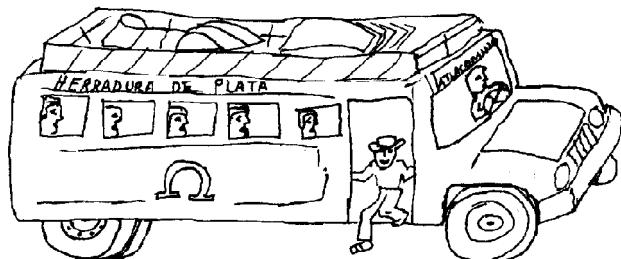
- A:** Cjimi süngü.
- B:** Cjimi tía.
- A:** ¿Pjë cja'c'ü o xörü?
- B:** Pjë jo ri cja'a yo, na jöxtjo ga jyas'ü yo pa'a e Diösi.
- A:** ¿Ná c'o in pjámiliague, pjë xo cja'a c'o?
- B:** Pjë ri cja'a c'o, ndé cäxtjoji na jo'o.
- A:** So, nu í ch'igö, dyojjui dyojjui ne t'i nu vá cjanu, jā c'o ndé yejui, jā c'o ndé yejui, nza cja'a c'ü ri ngue o dyojjui. Jötc'ü ro dyojjui, rgá xicöjme. Mente o mü'bü jā c'o ndé yejui nu, ra mëvi a Bondö, pëvi, ra ëvi, va ëjui, jā c'o ndé dyojjui nu, ni jā c'o ri chuvi. Ndo jyëzgui dya, dya sivi o t'apjü; nguetjo, pe nguetjo refresco jā c'o sivi, pere dya mi pjëchi pjë ro tsja nu í ch'igö. Ngueje nu xo jíchi cjo ts'ë nu, o xopciü o ndö'lö, o zidy a Bondö o xöpü.

B: ¿Pjë cjavi dya?

A: So, pärä, mangua ya jéchë pëvi cja zacate, o ya jéchë pövi dya yo xijji cojtorina, o ya jéchë pövi dya yo xijji respaldo. Dya jo rí pârgö, pero xitscö nu í ch'i 'ma va ñejë, ngueje c'o ndé cjavi c'o.

B: ¿Jä pa pövi dya c'o?

A: So, pärä c'o, mangua pëvi a Cuerjnavaca, pëvi a Puebla, jä c'o ndé xi mi pärä dya nu 'na t'i'i, xi ni zidyi, sinngö ts'ë nu í ch'i.

B: ¡Oh!, pe xi rá xicö ra zinngö ts'ë ín ch'i'i nu.

A: Jä, dya cja'a nu, na jonte 'na t'i'i nu, dya cja'a nu. Ngueje nu rí ma'tp'ügö Cjimi nu. O jíchcö ts'ë pjë tsja'a nu í ch'igö, 'ma jiyö, dya mi pjëchi pjë ro tsja'a nu, dya mi pärä ro mbedye, jä c'o ra ma'a nu. Nguejxtjo dya yo bemeria, yo jä c'o ndé mi cã'ã yo tjünjmü, ra mimi, mbo trra dyät'ä ra dyät'ä dya yo. Pero nudya, dya cjá ne'e dya ra dyät'ä dya, dya cjá ne'e ra tsja'a. Ya mbärä dya, jä c'o xe tögü 'na cinco c'ü töjö ni. Dya nda trávajo ga zö'lö ni, pere yo meria, ni üdü ə jyöjö yo ni, xitscö nu ín ch'i'i a cjanu.

B: ¡Oh!, so na jo c'ü pëj nin ch'igue. Pe nu í

sjönä, ya ri pärä ra xibi texe o traste. Xo rí xöpü 'na yeje jñi'i jña'ä c'ü meya yo jñanguistianu. Rí xöpügue ra ña'a, porque yo dya xi mi pjëchi, dya jo'o yo, dya jo'o yo, cuando jä c'o ra ma'a, cuando ri s'opjü, dya ri pärä pjë ra ndünrü, ya ri tjezhetjo. 'Ma dya pärä pjë ra ndünrü, dya jo pë's'i ə culpa yo, jo nguetscöji rá zopcjöji yo ín ch'iji, nguec'uã xo ra jñüs'üji 'na yeje jñi'i jña'a c'o xi ra tendio ra mama, ra ñaji. 'Ma xo in tse gui xöpü, chäjjnä cja scuela, ngue c'uã ra pjëchi, zö rí 'na yeje jñi'i jña'a. Je ga cjanu rgá cjapcö nu yo ín ch'igö, rí trrännçjö ra ma'a yo. Anque dya be nda pjëchiji c'ü e letra, pere ná quinquita xo ra pjëchiji. Jo xo bübü 'ma va ñejë dya yo presento yo xöpüji na jo'o, xo ra pjëchiji. Maco c'ü 'na ín ch'igö, dya mi ne'e ro pjuëchi c'ü; con travajo o pjëchi c'ü ni.

B: ¡Oh! so, ná xo rá trräjä, pe rá trrännçjöjme nu. Pero mamaji 'ma ya tsja'a, dya cjá xi mi säjä dya c'ü e ndrrixü c'ü na bübü.

A: 'Ma dya rí ma sopcü c'ü e ndixü, ngueje c'ü e bëzo xe xöpü ts'ë c'ü.

A: Pere na jo'o c'ü rí xi'ts'i, rí chäjjnä a Bondö nu in ch'i'i.

B: Ne t'i'i, dya be ne'e ra ma'a, pere ne xunt'i, ne'e ra ma'a nu.

A: Jiyö, cojsa yo xunt'i riezgotjo ra ma'a a Bondö yo, rí jyodü in ch'ijjuë. Pärä, čjä ya sta rgua nzhodü, ya rgua cja'a ncjö'ö na jě'ë yo? Yo xunt'i, dya rí jyëzigue ra ma'a yo. Juëjmë yo, xo bübü yo na jo'o o cjimi ga bëzo jā c'o xo chjüntü na jě'ë, s'iyaji. Pere bübü yo xunt'i yo ra siji yeje jñi'i ts'it'i, ya ra nuji na ü'ü, ya ra ndrräji ra ējë. ¿Pjë pärä c'ü ra tsja'a? Ra jün 'ñiji ra ējë cja o ngumü. Yo xunt'i, trávajo yo; dya nza cja'a 'na t'i'i, o ndrradyo ra ngana, o ndrradyo ra cä'ä. Sö ra jyodü c'uä ndixü. 'Ma dya ra zütü c'ü e ndixü, ra ējë pjë ra tsja'a yo, tiene que ra ējë cja o ngumü yo. Pere yo xunt'i, nuyo, trávajo yo.

B: So, nu ín xunt'igö, cja'a ra ma'a nu. Dya xtí jëzgö ra ma'a nu. Rí zopcjö ra mimi, ná jā c'o xi ra jñe'me o cjimi ra chöt'ü o dyojui, nguec'uä rí xipji ra dyärä, xo rí xöpü pjë ra tsja'a.

A: Xo nza cja'a nu ín xunt'igö, rí xöpü ra jyä's'ä o sjönä, rí xöpü ra dyät'ä o t'ëzhi, rí xöpü ra dyät'ä o, mbünt'ü, ndé rí jíchi, nguec'uä jā c'o ra zät'ä, dya ra zöxcü ín sjäjnä. Dya tanto me ra zöscü ín nzho'dye c'ü ín sjäjnä rgá xitsi: "Cjá ró xöpügö pjë ro tsja'a nu ín cjögö", rgá 'ñenze. 'Ma ra ne Cjimi, dya texe yo pa'a rí mimitjogue; 'ma ra ojtjots'ügue, anguezze ya ri pärä ra jyä's'ä texe o

ch'igöbe dya mpo pa'a nu, dya be pjëchi pjë ra tsja'a nu, mintjo cja ngumü nu ni.

A: iOh!, na jo rí jyodü cjó c'o xi rí 'ñe'ch'e ra mëvi a Bondö, jā c'o ra zidy, ra xörü pjë c'o ra tsja'a. Dya jo'o yo jā c'o ndé jürü, dya pjë pëj yo, jā c'o rí chüs'ü 'na ngüënda, ojtjo pjë c'o rgui tsjöt'ü. Pe ya ga cjanu, ya in pärä ra ējë, ra jün c'uä 'na centago. Ra ndömpc'ü im bitu, o ra jyeche yo o dyoji. Rí chäjjnä, rí jyodü cjó c'o rí 'ñe'ch'e ra mëvi. Maco nu ín ch'igö ts'ë va xörü gua mëvi dya ne t'i nu ín menzumügöjme. Ya sido pëvi dya a Bondö nu, dya cja xo ne ra nguejme dya ne t'i, ya xo mbärä dya. 'Ma ra ma'a dya nu 'na t'i'i, ya ra xipji, ya ra mëvi a Pare, ya ra xitscö, ya rá pennbegö yo o bitu. Ya ra jyas'ü, nza cja'a c'ü me xo ītjo dya, c'ü ra mbuedye ra ma'a. Rí xicöjme, pe ya mbuärä.

B: iOh!, pero nu ín ch'igöbe, dya ijxi ne'e nu, nguejxtjo ts'ë yo bemeria yo ndé cja'a. Dya jo be meya jā ra ma'a. Pe cji'l'i c'ü ne'e, 'ma jā ra ma'a, pere cjó ra zidy, ojtjo cjó ra zidy.

A: iOh!, jyodü, chäji ra ma'a. Cärä dya yo bëzo yo jā c'o ndé pedye pa'a. 'Ñe'ch'eji ra ma'a, ya ra mbös'ü pjë c'o ra mbövi. Dya pjë ra ndötpü, dya pjë ra pönbü, rí zopjü.

B: De c'ü pjë c'o ri tjörü nu ín ch'igö, dya pjë tjörü nu. Dya rí nugö pjë ra ndörü nu, dya rí nugö pjë ra jüncö nu. Pe ra tsjacjuana 'ma ra ma'a. Pere rí tsecjö jā rga xicö yo. Ná ra tsja'a ra xitscö yo,

'ma ri jiyö yo, dya ro pjëchi pjë ro mbö nu ín ch'igö, dya ro pjëchi jā rguá jyonngö 'na centago nu. Ngue c'o rí tsetcjö.

A: ¿Pjë ra tsja'c'e dya yo? Ma 'ñe'ch'e. Nu 'ma jo xo ra neji, ra zidyiji; 'ma jiyö, leo xo ri cjapque a juërsa ra zidiy dya yo.

B: Jā, so ngue c'ü rí mama. Cjá rá te'bexā, cjá ra ëjë dya, ya rá te'bexā ra ëjë c'ü e t'i'i ní mac'uā. Mamaji ra ëjë dya c'ü rguí mbaxua. Pe rá ma ë'ch'ëxä, ná xo ra meya pjë c'o ra mbö'ö c'ü ra jíchi ts'ë. Pe nuc'ü, mamaji patjo cja bañu c'ü, pa ät'ä o zacate c'ü.

A: So, zö ri zacatetjo. Ná xo ra meya, ts'ë ts'ë rgá xorü ra mbedye, hasta que ra mbedye. Jo rí jñanda 'ma, 'ma ya ra meya ya ri patsjë, ya rgua ëtsjë, dya cjá xi rí pärägue jā ri nzhodü in ch'i'i.

B: Pe ngue c'ü rá cjapcö nu, onde ojtjo pjë ra tsja'a nu. Chjä dya, sädä c'o ín ngüëndajme c'o ró tus'üjme. Cjá rá pojme yo ín äjnäjme, cjá ná 'na cuchi c'ü xi mi nzhodü, pe rguí cavalao rga pojme c'ü. Onde ojtjo pjë rá cjajme, pjë rga cjöt'üjme. Rá ma sogüjme dya yo meria yo rí ät'äjme ra tsjötcüjme. Ya ndé rgá sötjojme leo ngue a Boro rí tujme c'o ngüënda. Pe dya cjá ra ndepquegöjme c'o, nza cja'a dya yo örü, pe ra üdü yo, pe ra xitscöjme nguetscöjme rí co'tpl'üjme o ngojxtji 'ma dya rá cjöt'ügöjme c'o, 'ma ra zädä.

A: Jā, pero ya na nojo nu in ch'i, rí pjongügue nu. 'Ma ri ngueje ín ch'igö nu, jā xe ri emetjogö cja ngumü dya nu. Ya me ri jotjo rgá ma'a a Bondö. Ro trrägö ro ma'a dya nu, ro trrägö ro ma'a dya nu. Na jo'o, chäjä ni mbuärä cja in jmil'i, ri ñe c'ü cjá ra bëzo, cjimi rí juëtsë pa dya ra cjogü trávajo, pere, cjä rgá chöt'ütjo 'na t'opjü? Ra ne ra chjüntüji, ra ne ra siji o su'u. Yo ndixü, ne'e o bitu yo, yo ndixü ne'e pjë ni nestao c'ü ra 'nömbü yo. Dya ra sätjo 'na ndixü c'ü ra mimitjo, dya ra etjo 'na ndixü c'ü ra pëpjitjo. Ya dya yo ndixü yo cärä dya, dya cjá jo ne'e dya yo, dya cjá ne'e ra pëpjji yo, gando que ra chöt'ü o xïra yo, ya ra mama vi jyodü o bëzo ra jyeche, dya vi jyodü o bëzo ra pëpjji.

B: So, je jo ga cja'a dya c'uä yo; ts'ë pjë rí xipji dya 'na ncjö'ö que va que xe ra ne'e dya yo.

A: Ya dya cjá ne'e yo, ya ijxi üdütjo yo, ya ijxi ni möji cja o ngumüji, dya nza cja'a mi jinguä 'ma ró cjagöji o ncjö'ö, cjö xe ra ëjë c'uä nu in nzhä'ä, cjo ra zannc'ü in tsö'ö? Jā in pärä c'uä rí ma'a. Pere nudya, 'ma rí ñangague dya, ra nanga c'ü e ncjö'ö. 'Ma jiyö, dya ra nanga c'ü e ncjö'ö. Dya cjá ne'e c'ü cjö pjë ra xipji dya yo ndixü. Pärä, pjë ma ndixü yo.

B: iOh!, so nujnu, dya be rí jëzigöjme ra chjüntü nu, rí xicöjme pjë be ra tsja ra chjüntü; de c'ü ra chjüntü, pe dya be ra chjüntü.